

O POLOŽAJU PLEMSTVA U STRUKTURI ELITE SJEVERNOJ HRVATSKOJ POTKRAJ 19. I NA POČETKU 20. STOLJEĆA*

Mirjana Gross

U toku procesa modernizacije u sjevernoj Hrvatskoj nakon ukidanja feudalnog sustava, izrasle su društvene strukture unutar kojih su socijalni karakter, položaj i moć plemstva doživjeli bitne preobrazbe.¹ Ovaj je prilog pokušaj da se utvrde faze postupnog prepletanja i povezivanja interesa dijela plemstva s bogatijim građanstvom i njihova spajanja u novu elitu koja se kao povijesna činjenica pojavila potkraj 19. i na početku 20. stoljeća. Pri tom se osnovne obavijesti odnose na posljednju fazu u tom procesu društvene integracije.²

Elementi spomenutog razvoja mogu se utvrditi već u drugoj polovici 18. stoljeća. Prema podacima iz g. 1785, u užoj (kajkavskoj) Hrvatskoj bilo je oko 18.000 plemića a samo četrdesetak velikaša. Više od polovice svih plemića pripadalo je seljačkom plemstvu okupljenom u svojim plemićkim općinama. Zato se može pretpostaviti da sloj feudalnog plemstva, tj. onih koji su imali kmetove, nije obuhvaćao više od 10.000 ljudi. Feudalnoj klasi treba dakako pribrojiti i crkvenu gospodu.³ U užoj je Hrvatskoj karakteristična slika ras-

* Ova je rasprava priređena za izdanje američkog univerziteta Yale koje je posvećeno plemstvu u istočnoj Evropi, a izaći će u toku 1980. M. G.

¹ U ovoj raspravi nije uzet u obzir problem plemstva u cijeloj Hrvatskoj. Gradsko plemstvo u Dalmaciji uvjetovano je sasvim drugačijim društvenim strukturama nego u sjevernoj Hrvatskoj. Zato proces njegova pretvaranja u novu elitu zahtijeva posebno istraživanje.

² Podaci i zaključci o urastanju plemstva u nove društvene strukture temelje se prije svega na ovim serijama: I. Bojničić-Kninski, *Der Adel von Kroatien und Slavonien, Nürnberg* 1899; Isti, *Series nobilium*, Zagreb 1896; V. A. Duišin, *Zbornik plemstva u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Dubrovniku, Kotoru i Vojvodini I—II*, Zagreb 1938; E. Laszowski, *Matica plemstva županije Požeške, Srijemske i Virovitičke 1745—1902*, Zagreb 1903; *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb (1894—1917); *Hof und Staats-Handbuch der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie*, Wien (1894—1917); *Schematismus für das k. und k. Heer und für die k. und k. Kriegsmarine*, Wien (1890—1913); J. Krška, *Statistika i šematizam veleposjednika u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1902; M. Grlović, *Album zaslužnih Hrvata XIX stoljeća*, Zagreb 1898—1900; *Znameniti i zaslužni Hrvati*; Zagreb 1925; *Arhiv Hrvatske* Zagreb, Hrvatsko plemstvo K-9.

³ Godine 1785. bilo je u užoj Hrvatskoj 323.000 stanovnika a u Slavoniji 265.000 stanovnika. *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959, 1078. R. Bićanić, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb 1952, 75. Mnogo podataka o ekonomskom položaju plemstva ima u knjizi istog autora: *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860*, Zagreb 1951. Usp. i Miroslava Despot, *Pokušaji manufakture u građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću*, *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske* 12, Zagreb 1962.

padanja feudalnih imanja i osiromašenih plemića koji nisu mogli živjeti od prihoda sa svojih posjeda tražeći spas u činovničkim i vojnim službama.

Sasvim je drugačija bila struktura plemstva u Slavoniji. Godine 1745. vraćeno je Slavoniji, oslobođenoj dvjestagodišnjeg turskog gospodstva, njeno tradicionalno upravno uređenje, tj. obnovljene su tri slavonske županije. Prevladavala su velika imanja (latifundije) pretežno stranih aristokrata kojima je dvor davao posjede kao naknadu za zajmove u ratovima ili za razne usluge. Većina doseljenih feudalaca kupila je imanja od dvora za novac.⁴ Prema podacima iz g. 1785. bilo je u Slavoniji svega oko 700 plemića.

Za vladanja Marije Terezije došlo je do sustavnoga provjeravanja plemićkih naslova, jer je dvor nastojao oporezovati plemstvo koje je bilo oslobođeno poreza. Plemići-naseljenici u Slavoniji, činovnici feudalne uprave i vlasnici imanja morali su dokazati svoje plemstvo.⁵ Obitelji kojima je plemstvo formalno potvrđeno u drugoj polovici 18. ili na početku 19. st. nazivam u ovoj raspravi *starim* plemstvom i razlikujem ih od *novoga* plemstva, tj. od obitelji kojima je plemstvo dodijeljeno tek u drugoj polovici 18. st., odnosno u toku 19. st. sve do propasti Habsburške Monarhije. Mislim da je taj koncept valjan s gledišta istraživačkog pitanja o ustrojstvu plemstva potkraj 19. i na početku 20. stoljeća. Naime, ta je struktura posljedica dinamike kojoj možemo utvrditi početne elemente već u drugoj polovici 18. stoljeća.

Već su prije 18. st. vladari podjeljivali plemstvo samo formalnom ispravom: plemićkim listom (*litterae armales*) ili grbovnicom, a da pri tom novi plemići nisu dobivali odgovarajući zemljoposjed. Ti su »armalisti« uglavnom plaćali porez a mnogi su se bavili nekim obrtom. Broj novog plemstva znatno je porastao u drugoj polovici 18. stoljeća. Tada je učestala dodjela plemstva činovnicima županijske uprave, »građanima« nekih gradova, uglavnom obrtnicima i trgovcima. Mnogi su oficiri u Vojnoj krajini, koji su se obogatili trgovinom, uživanjem određenih, zapravo feudalnih, prava i prodajom vojnih položaja, ili su se iskazali u turskim i napoleonskim ratovima, postigli plemićki status. Uz nove plemiće hrvatskog porijekla, doseljene austrijske i mađarske plemiće te plemiće »svetog rimskog carstva«, bilo je potkraj 18. st. sve više i srpskog plemstva. Ono se regrutiralo najviše iz oficirskoga kadra u Vojnoj krajini, ali i od »građana« i trgovaca. I neki su pripadnici pravoslavnog svećenstva postigli plemićki naslov.

U prvoj polovici 19. stoljeća struktura se hrvatskog novoga plemstva ponešto izmijenila. Udio »građana«, trgovaca i obrtnika-poduzetnika je porastao. Među novim plemstvom bilo je i pravnika i liječnika.⁶

⁴ Historija naroda Jugoslavije, 1098—9.

⁵ Dokazi plemstva bili su prije svega: plemićki list ili grbovnica, kraljevske i druge darovnice, svjedodžbe Hrvatskog sabora ili županija o proglašenju ili potvrđivanju plemstva. Treba, dakako, temeljito posumnjati da su sve obitelji koje su postigle legitimaciju svoga plemstva, doista potjecale od plemićkih predaka iz srednjeg vijeka ili iz razdoblja od 15. do 17. stoljeća. U vezi s nekim potvrđama vodile su se i sudske rasprave radi dokazivanja plemstva. Postupci za potvrdu starog plemstva trajali su do kraja Monarhije. Tako je Levin Chavrak uspio pribaviti potvrdu o svom starom plemstvu g. 1896. kada je bio podžupan za vlade bana Khuena-Hederváryja, i to s predikatom »de Letovanich«.

⁶ Bojničić, *Series nobilium*, n. dj.; isti, *Der Adel*, n. dj.; Laszowski, *Matica plemstva*, n. dj. O potvrđivanju i dodjeli plemstva za Marije Terezije ima podataka kod B. A. Krčelića, *Annuae ili Historija 1748—1767*, Zagreb 1952.

Razumije se da su se obitelji koje su se obogatile trgovinom ili poduzetništvom nastojale uzdići u feudalnu elitu. To im je bilo moguće i zato što je dinastija željela vezati bogato građanstvo uz svoj sistem vladanja, između ostaloga i dodjelom plemstva. Uostalom, pripadnici obogaćenog građanstva često su kupovali plemićke naslove već u drugoj polovici 18. stoljeća. Kandidati za plemstvo kupovali su posjede propalih plemića jer je imanje bilo glavni pokazatelj ugleda i pripadnosti vrhu društvene ljestvice. Učestale su i ženidbe kćeri bogatih trgovaca s osiromašenim plemićima. Novo se plemstvo samo iznimno moglo probiti u aristokraciju koja je uglavnom ostala ekskluzivni vrhunski sloj feudalne elite.

Velikim poteškoćama propadajućeg feudalnog sustava, koji pretežnoj većini plemstva više nije mogao osigurati pristojan prihod s imanja, pridružile su se i druge nepovoljne okolnosti: ekonomska depresija nakon napoleonskih ratova i konkurencija žita na svjetskom tržištu. Položaj plemstva ovisio je također o razvoju kapitalističke proizvodnje u Austriji a zatim i u Ugarskoj, u koju se većina feudalne gospode u Hrvatskoj nije mogla uključiti. Feudalni posjednici držali su se uglavnom starog načina proizvodnje. Npr., manufakture bile su na njihovim imanjima rijetkost. Izuzevši strane aristokrate u Slavoniji većina je staroga plemstva dočekala nove ekonomske i društvene odnose nakon 1848. potpuno nepripremljena.

— . —

Nakon ukidanja feudalizma, dinastija i feudalna elita u Habsburškoj Monarhiji nastojale su da u novom ekonomsko-društvenom sistemu očuvaju svoj privilegirani položaj i da, štoviše, ovladaju samim procesom modernizacije u svom interesu. To je u Austriji bilo moguće jer su mnogi aristokrati bili kapitalistički poduzetnici već u vrijeme Marije Terezije, pa su odigrali značajnu ulogu u procesu industrijalizacije prije i nakon 1848. I u Ugarskoj je, pogotovu nakon Austro-ugarske nagodbe, došlo do kapitalističke preobrazbe poljoprivrede u korist veleposjeda bivše feudalne gospode, tako da je do kraja stoljeća postignut visok stupanj industrijalizacije. U sjevernoj Hrvatskoj takvo kretanje nije bilo moguće; još su dugo prevladavali naslijeđeni feudalni oblici u ekonomskim odnosima, društvenom položaju i mentalitetu. Nova je administracija i dalje djelovala u korist bivših feudalaca. Ipak su poteškoće, s kojima se sukobljavao i mađarski veleposjed, bile ovdje mnogo veće.

Mnogo je plemićkih imanja bilo već prije 1848. na rubu propasti. Zato je postojala slaba šansa za modernizaciju plemićkih imanja. Odšteta plemstvu za nekadašnja feudalna davanja, isplaćivana u obliku obveznica, nije bila dovoljna za uvođenje modernih agrotehničkih mjera, između ostaloga i zbog starih dugova. Plemićki posjednici nisu imali novaca da plate radnu snagu, koje, uostalom, nije ni bilo, jer seljaci nisu htjeli raditi kod bivše feudalne gospode. Zato se nakon 1848. velik dio površine plemićkih imanja nije mogao obrađivati. Zaduživanje i propadanje plemstva, koje je počelo već prije 1848, nastavilo se i zbog nedostatka kredita. Na većini imanja još se uvijek gospodarilo ekstenzivno. Nove agrotehničke mjere uvedene su samo na neznatnom dijelu većih plemićkih i velikaških imanja.

Mnogo je bolji bio položaj uglavnom stranih aristokrata u Slavoniji koji su imali najveće posjede. I oni su šezdesetih godina morali prevladati krizu u toku prilagođavanja svojih imanja kapitalističkom načinu proizvodnje. Uspjeli su zapravo zahvaljujući iskorištavanju šuma.⁷ Međutim, značajno je da se tada upravo vlasnici ekonomski najnaprednijih veleposjeda nisu zanimali za ekonomski razvoj u Hrvatskoj, dakle niti za investicije izvan poljoprivrede. Oni su trošili i ulagali svoje profite uglavnom izvan Hrvatske i nisu imali nikakve veze s političkim i društvenim kretanjem čak ni tada kada su veći dio vremena boravili na svojim imanjima u Hrvatskoj i Slavoniji. Prema tome, modernizacija poljoprivrede utjecala je na opći proces modernizacije u sjevernoj Hrvatskoj samo u vezi s onim dijelom plemićkih, velikaških i neplemićkih posjednika, odnosno zakupnika, koji su se sustavno uključivali u ekonomska kretanja u samoj Hrvatskoj.

Dio plemstva bio je potpuno nesposoban da se prilagodi novim ekonomskim i društvenim uvjetima. Mnogi su plemićki posjednici sustavno nastojali da sačuvaju svoje povlastice u novom ruhu. Oni su željeli da poljoprivreda ostane središnja grana narodne privrede i da se sve snage usredotoče na modernizaciju veleposjeda. Ti plemići nisu htjeli da poljoprivreda bude samo sredstvo akumulacije kapitala koji bi se investirao u podizanje industrije. Tada je već bilo jasno da se u tom pravcu kreću nastojanja bogatijih trgovaca, poduzetnika i dijela inteligencije u Hrvatskoj. To je plemstvo zastupalo svojevrsnu konzervativnu ideologiju koja se suprotstavljala premoći »industrialističke civilizacije« i stvaranju novih privilegiranih slojeva, tj. gradskih kapitalista, i kritiziralo je dogme liberalne buržoazije.⁸ Bivše je feudalno plemstvo još uvijek imalo drugačije interese nego trgovačka buržoazija u sjevernoj Hrvatskoj koja je prihvaćala liberalnu ideologiju i sanjala o industrijalizaciji. Plemstvo i liberalno građanstvo slagali su se u želji da se ubrza raspadanje zadruga kako bi se oslobodila radna snaga za njihova imanja i poduzeća.

Plemstvo, dakle, nije imalo uvjeta da postane pokretač procesa modernizacije. Ono je svoj spas uglavnom očekivalo od zajedničkih klasnih i ekonomskih interesa s mađarskim aristokratskim i plemićkim veleposjednicima i od kredita mađarskih odnosno zajedničkih austro-ugarskih banaka koji su dijelom bili uvjetovani političkim držanjem u interesu ugarske vlade kao zastupnice interesa mađarske aristokracije. Zato su upravo bivša feudalna gospoda pomogla da se Hrvatsko-ugarska nagodba nametne nasuprot opoziciji hrvatske liberalne buržoazije. Oni su omogućili provođenje Hrvatsko-ugarske nagodbe prema kojoj su svi financijski i ekonomski poslovi bili u

⁷ I. Karaman, Valpovačko vlastelinstvo, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 13, Zagreb 1962.

⁸ Tu je ideologiju najjasnije formulirao barun Lazar Hellenbach u knjižici: Misli o socialnoj politici u Austriji, Zagreb 1862 (i na njemačkom). Njegova je obitelj porijeklom iz Slovačke a barunat je dodijeljen jednom pretku koji je bio liječnik potkraj 17. stoljeća. Hellenbachovi su imali posjed u Hrvatskom Zagorju koji je 1902. obuhvaćao oko 1120 jutara. Tada je njime upravljao Lazarev sin Dionis. Barun Lazar Hellenbach bio je u šezdesetim godinama vrlo aktivan na političkom i na ekonomskom polju. Pripadao je grupi umjerenih unionista, tj. plemića koji su se zalagali za bezuvjetnu uniju s Ugarskom, očekujući prije svega mogućnost povoljnih kredita za modernizaciju svojih imanja, ali su uz to željeli održati tradicionalnu hrvatsku autonomiju.

rukama ugarske vlade i parlamenta i koja je zato postala kočnica modernizacije u interesu domaće buržoazije.⁹

I obiteljske prilike onih plemića i aristokrata koji su zadržali ili proširili svoj imetak, pogodovale su njihovoj spremnosti da budu oslonac hegemoniji mađarske aristokracije nad sjevernom Hrvatskom, ali i određenim interesima austrijskih političkih i društvenih vrhova. Sve stare i moćne aristokratske porodice bile su rodbinski povezane. Ženidbeno »tržište« obuhvaćalo je hrvatsku, austrijsku, mađarsku i njemačku aristokraciju. Mnoge su obitelji imale posjede u raznim dijelovima Habsburške Monarhije ili svoje hrvatske, mađarske ili austrijske grane s različitim imetkom, ali najčešće s dodirima solidarnosti pogotovu na ekonomskom polju.

Pred hrvatskim i stranim velikašima i bogatim plemićima postojale su dvije alternative. Oni su se mogli osloniti na svoje vanjske veze, tj. usmjeriti svoju ekonomsku djelatnost isključivo prema središtima akumulacije kapitala i poduzetničke aktivnosti u Habsburškoj Monarhiji, odnosno upustiti se u investicije na svom posjedu u Hrvatskoj uz pomoć stranog kapitala i bez suradnje s domaćim ekonomskim snagama. S druge strane mogli su također odlučiti da svoje ekonomske interese povežu s poduzećima domaćeg građanstva. Realizacija ove druge alternative bila je sve do devedesetih godina rijetka. Ekonomski razvoj u Hrvatskoj stagnirao je dvadesetak godina nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe. Zato je građanstvo bilo slabo i nesposobno za ekonomsku djelatnost koja bi efikasnije mijenjala zatečenu ekonomsku situaciju. Svaka je investicija bila veliki rizik. Zato je bivše feudalno plemstvo moglo očekivati ekonomsku sigurnost i povećanje imetka samo od podupiranja mađarske hegemonije za koju je ekonomska modernizacija u interesu domaćega građanstva u Hrvatskoj bila opasna.

Valja istaknuti da je postojala tradicija koja je povezivala dio bivšeg feudalnog plemstva i hrvatsko građanstvo. Ilirski pokret stvorio je snažne osjećajne veze između tih društvenih slojeva. Među prvacima pokreta bilo je dosta plemića a ponešto i velikaša. Pogotovu plemićku omladinu znatnim je dijelom zahvatilo ilirsko »preporodno« oduševljenje. Mnogi plemići nisu ni u svojim zrelim godinama zaboravili svoju ilirsku prošlost i nisu bili ravnodušni prema »narodnoj stvari«. No spomenuta ekonomska stagnacija u uvjetima hegemonije mađarske aristokracije više je utjecala na držanje plemstva nego ilirska predaja. Zato je prevladavalo »mađaronstvo« onog dijela plemstva koje se nekada oštro suprotstavljalo ilirizmu.¹⁰ Neki plemići, bivši

⁹ O stvaranju Hrvatsko-ugarske nagodbe i njenim posljedicama usp.: V. Krešić, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868, Beograd 1969; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskoga naroda 1860—1914, Zagreb 1968.

¹⁰ Budući da su već za Ilirskog pokreta postojali elementi procesa koji će spojiti staro plemstvo i vrh buržoazije u jednu elitu, bilo je moguće da članovi iste obitelji stvore različite odluke o suradnji s ilircima. Npr., turopoljski plemić Dragutin pl. Pogledić Kurilovečki opredijelio se za ilirce, a njegov je brat Franjo pristao uz mađarone. Unatoč svom ilirskom osjećaju, Dragutin se šezdesetih godina nije povezao s hrvatskim građanstvom. Bio je, štoviše, odjelni predstojnik u vladi bana Levina Raucha. Međutim, već za Mažuranića postao je veliki župan zagrebačke županije. Otada je sudjelovao u ekonomskim akcijama hrvatskoga, a posebno zagrebačkoga građanstva. Postao je i predsjednik Prve Hrvatske štedionice, najvažnijega novčanog zavoda hrvatskoga kapitala, pa i osiguravajućega društva »Croatia«.

ilirci postali su ne samo unionisti, tj. pobornici bezuvjetne unije s Ugarskom, nego i zadržati »mađaroni«, pristaše vladavine mađarske aristokracije koja je sustavno sprečavala uspon hrvatskoga građanstva.

Razumije se da je položaj velikog dijela novoga plemstva, tj. onih obitelji koje su dobile plemstvo potkraj 18. st. i kasnije, bio nešto drugačiji. Značan dio tog sloja postigao je plemićki naslov upravo svojim bogatstvom stvorenim ponajviše trgovinom. Utemeljitelji tih novih plemićkih obitelji i njihovi potomci pripadali su pokretačkim snagama modernizacije u Hrvatskoj. Povezivali su se s građanstvom, iz kojeg su i potekli, i odlučno su sudjelovali u osnivanju poduzeća i raznih ustanova, a često i u opozicijskoj političkoj akciji koja je izražavala interese građanstva. No ostali dijelovi novog plemstva nisu tako postupali. Novo činovničko plemstvo stjecalo je u toku svoga službovanja imetak što ga je ulagalo najviše u zemljoposjede. S obzirom na to da hrvatsko građanstvo nije moglo utjecati na upravu (izuzevši za banovanja Ivana Mažuranića), činovničko je plemstvo vezalo svoje interese gotovo isključivo uz sustav mađarske premoći, tj. imalo je važnu funkciju da ometa ekonomsko napredovanje hrvatskog građanstva. Novo vojno plemstvo također nije imalo interesa da se veže uz ekonomski slabu domaću buržoaziju. Ono se, štoviše, često orijentiralo prema ekonomskim tokovima u Austriji. Uostalom, većina novog vojnog plemstva potjecala je iz Vojne krajine koja je konačno pripojena Hrvatskoj i Slavoniji tek 1881. Potomci oficira koji su dobili plemstvo i sami su često izabrali vojničku karijeru, ali je među njima bilo i trgovaca i poduzetnika.

Novo je plemstvo dakako oponašalo način života starog plemstva i aristokracije. Ženidbeno »tržište« obuhvaćalo je često i staro i novo plemstvo, nekad već i u prvoj generaciji.

Najveći dio osiromašenog starog plemstva pao je u redove sitne buržoazije. Neki potomci tih obitelji uspjeli su se integrirati u građanstvo trgovačkom djelatnošću, uglavnom nižom činovničkom službom a rjeđe višom naobrazbom koja im je omogućavala neko intelektualno zvanje. Mnogi među njima nisu upotrebljavali svoj plemićki naslov a neki su bili među prvacima opozicije.

Stapanje plemstva i bogatijega građanstva u novu elitu bilo je u prvo vrijeme usporeno, između ostaloga, i antifeudalnim ugođajem građanstva. Ono je, pogotovu šezdesetih a donekle i sedamdesetih godina, slijedilo propagandu koja ga je uvjeravala da napokon mora postići glavnu ulogu u društvu i suprotstaviti se dotada isključivom utjecaju plemstva na sve bitne odluke. S druge strane hrvatska je građanska ideologija preuzela državnu tradiciju hrvatskog plemstva. I ona je svoje zahtjeve za slobodnim političkim životom i ostvarenjem hrvatske državnosti nasuprot pritisku mađarske premoći, opravdavala srednjovjekovnom samostalnom hrvatskom državom i stoljetnim zasebnim upravno-političkim ustanovama. No građanska ideologija izljučila je državnu predaju iz njena okvira feudalnih povlastica i dala joj novi sadržaj, tj. interpretaciju u skladu s integracijom hrvatske nacije i s naporima za oblikovanje novoga društva.

Odnosi između građanstva i plemstva u šezdesetim godinama odrazili su se i u političkom životu okupljanjem hrvatskoga građanstva u Narodnoj stranci a bivšega feudalnog plemstva u Unionističkoj stranci koja je zastupala in-

terese plemićkih zemljoposjednika i njihovu težnju da se uključe u proces modernizacije mađarskog veleposjeda. Proces povezivanja dijela plemstva i buržoazije u novu elitu počeo je, uza sve diskontinuitete, obuhvaćati i političku akciju. U skladu s usponom industrije u razvijenim regijama Habsburške Monarhije uvodili su se moderna uprava, zakonodavstvo i školstvo. Zato nije bilo moguće da sjeverna Hrvatska ostane izolirano područje s feudalnim ostacima u upravi i sudstvu koji su otežavali komunikaciju. Ugarska vlada morala je dopustiti da se i u Hrvatskoj priđe modernizaciji svih područja koja su bila u kompetenciji hrvatske autonomije. Dakako, isključeni su bili bitni preduvjeti za olakšavanje razvoja industrije jer su se odluke o privrednom i financijskom kretanju nalazile prema nagodbi u rukama ugarske vlade i parlamenta. Zadatak je obavila vlada bana Ivana Mažuranića s Hrvatskim saborom i Narodnom strankom, predstavnicom interesa hrvatskoga građanstva.¹¹ Pri tom je važno da su se Mažuranićevoj Narodnoj stranci priključili tzv. »mladounionisti«, tj. oni predstavnici mađaronskoga plemstva Unionističke stranke koji su svoje interese počeli povezivati s djelatnošću hrvatske buržoazije. »Starounionisti«, predstavnici bivšeg feudalnog plemstva koji su se suprotstavljali novim ekonomskim i političkim kretanjima, nisu više bili pogodni oslon ugarskoj vladi pa ih je ona ostavila na cjedilu.¹²

— . —

Budući da je Hrvatska bila područje preko kojeg je vodio put mađarskoga kapitala na Jadran i na Balkan, ugarska vlada nije mogla dopustiti da se započetim procesom modernizacije koristi hrvatsko građanstvo, koje bi svojim ekonomskim usponom i odgovarajućom političkom akcijom moglo ugroziti hegemoniju mađarske aristokracije i plemstva. Pogotovu kada su se desetak godina nakon nagodbe pojavile njene katastrofalne ekonomske posljedice, koje su izazvale nezadovoljstvo svih društvenih slojeva i seljačke nemire, ugarska vlada pokušala je obraniti svoje interese »čvrstom rukom« jednoga mađarskog aristokrata. Dvadeset godina (1883—1903) ban grof Károly Khuen-Héderváry, utjecajni predstavnik mađarske Liberalne stranke, nastojao je »pacificirati« Hrvatsku u interesu mađarske hegemonije.¹³ Svojom djelatnošću usporio je proces povezivanja interesa plemstva i građanstva, tj. stvaranja nove elite. I sam vlasnik veleposjeda u Srijemu, na kojem je i odrastao, Khuen se oslanjao prije svega na tuđu aristokraciju u Slavoniji.¹⁴ Njegova je vlada sprečavala uspon hrvatskoga građanstva raznim ekonomskim i izvanekonomskim mjerama, stvarajući znatne poteškoće njegovoj djelatnosti, od političke akcije do akumulacije kapitala i investicija. Zato aristokracija i

¹¹ S obzirom na to da su svi banovi do Mažuranića bili aristokrati, on je dobio nadimak »ban pučanin«, tj. pripadnik trećega staleža. Potkraj stoljeća, kada je iz novih društvenih struktura izrasla i nova elita, sadržaj se pojma »puk« promijenio i označava isključivo šire slojeve.

¹² M. Gross, Propast starounionističke stranke u svijetlu izvještaja Mirka Bogovića, Zbornik Historijskog instituta JAZU 1, Zagreb 1954, 223—249.

¹³ Vidi moj pregled osnovnih problema Khuenova razdoblja u knjizi: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, n. dj., 119—159.

¹⁴ Khuenovo vlastelinstvo Nuštar obuhvaćalo je prema podacima iz g. 1902. o. 10.000 jutara.

plemstvo većim dijelom nisu imali računa da se u prvih desetak godina Khuenove vlade povezuju s građanstvom.

Sirenjem birokracije rastao je i broj novog plemstva. Plemići-činovnici i svi uspješniji privrednici ovisili su pri stjecanju imetka od dobre volje Khuenove vlade koja je raznim mjerama onemogućavala osnivanje ili uspješnu djelatnost politički nepoćudnih poduzeća. Khuenova vlada nastojala je, doduše, da se ne stvore povoljni uvjeti za razvoj hrvatskoga građanstva kao cjeline, ali je zbog uspješne funkcije svoga režima privlačila pojedine pripadnike građanstva darujući ih visokim položajima, olakšicama za njihova poduzeća i dodjelom plemićkih naslova. Zato se ne može reći da su stari plemići uvijek imali bolje uvjete od pripadnika građanstva pri stjecanju službi ili napredovanju. Uostalom, velik dio osiromašenih plemića bio je sklon da se pridruži opoziciji, pa je Khuenova vlada bila sumnjičava prema njima kao i prema hrvatskom građanstvu. Najveći dio srpskoga građanstva mogla je privući na svoju stranu zbog uvjeta koji su bili stvoreni hegemonijom Austro-Ugarske nad kraljevinom Srbijom nakon Berlinskoga kongresa 1878, zbog suprotnosti hrvatskog i srpskog nacionalizma i osobito zbog klasnog interesa srpskoga građanstva kojemu je samo prijaznost Khuenova režima mogla u to doba osigurati donekle stanoviti ekonomski uspon.

Khuenova vlada nije se oslanjala niti na cijelu hrvatsku aristokraciju. Zemljišna struktura, problemi agrotehničke modernizacije i različiti interesi aristokracije u užoj Hrvatskoj nisu bili isti kao interesi uglavnom strane aristokracije u Slavoniji. Osim toga, središte opozicije i hrvatskog nacionalnog pokreta bili su u užoj Hrvatskoj. Grof Khuen nastojao je učvrstiti svoj režim, između ostalog, i izjednačavanjem hrvatskoga nacionalnog i slavonskog regionalnog imena, te izigravanjem strane slavonske aristokracije i tada još njemačko-mađarskoga grada Osijeka protiv ekonomskih i političkih snaga uže Hrvatske i Zagreba. Njegovu slavonskom regionalizmu suprotstavio se i dio hrvatske aristokracije iz uže Hrvatske. Član jedne od najuglednijih aristokratskih obitelji, grof Ivan Drašković, osnovao je 1885. političku grupaciju »Centrum« koja se nastojala suprotstaviti sustavnom kršenju ugarsko-hrvatske nagodbe od strane ugarske i Khuenove vlade umjerenim opozicijskim programom »čistoće« nagodbe. Ti hrvatski velikaši računali su s pomoći dinastije jer je bilo poznato da se Franjo Josip strogo pridržava odredbi nagodbe. U velikoj političkoj borbi prilikom izbora za Hrvatski sabor 1887, Centrum se, štoviše, privremeno fuzionirao s Neodvisnom narodnom strankom, predstavnicom jugoslavenski orijentiranoga hrvatskoga građanstva koje je bilo glavni nosilac težnji za modernizacijom. Sklopio je i izborni sporazum sa Strankom prava, malograđanskom predstavnicom ekskluzivnog hrvatskog nacionalizma, i s jednom srpskom opozicijskom grupom. Kada je grof Khuen uz pomoć svoga upravnog aparata slomio opoziciju, Centrum se morao raspasti. Tradicionalna velikaška politika, bez znatnije ekonomske podloge i modernih oruđa političke borbe, nije više imala uvjeta za uspjeh. Ostvarenje njena programa ovisilo je isključivo o vladaru koji nije želio žrtvovati moćnoga mađarskog grofa Khuena za malu skupinu hrvatskih velikaša koji su se mogli iskazati samo »vjernošću« dinastiji.

Uspjeh Khuenova režima u »pacifikaciji« Hrvatske, prije svega u suradnji s aristokracijom te starim i novim plemstvom, ovisio je i o snazi dualis-

tičkog sistema. U skladu s ekonomskim usponom austro-ugarske nagodbe, dualizam je proživljavao doba svog relativnog učvršćenja sve do devedesetih godina kada je započela njegova kriza. Tada su ojačali pokreti nacija koje su se nalazile na različitim stupnjevima modernizacije, a dualizam im nije omogućavao povoljne uvjete za dovršenje nacionalne integracije i stvaranje ili učvršćenje građanskog društva. Osim toga snažno su došle do izražaja suprotnosti između samih tvoraca nagodbe, dvora i austrijsko-njemačkih vladajućih klasa, ali i sitnoburžoaskih slojeva s jedne strane, te dijela mađarskoga plemstva i buržoazije s druge strane. Dualistički sustav više nije mogao prevladati sve te suprotnosti. Zato je bilo moguće da se i u Hrvatskoj nacionalni pokret proširi, razgrana i prožme novim sastojinama. Sa znatnim zakašnjenjem prevladana je napokon stagnacija u akumulaciji kapitala, pa je devedesetih godina počela njegova organizacija, zasada još u skromnim štedionicama i bankovnim ustanovama.¹⁵ Iako je bogatija buržoazija još uvijek bila malobrojna, pa su društveno i političko kretanje obilježavali ton i mentalitet maloga građanstva, ipak je postalo očigledno da su se i plemstvu u Hrvatskoj stvarali bolji uvjeti za stjecanje imetka sudjelovanjem u ekonomskim i financijskim poduzećima domaćega građanstva.

Bogate aristokratske obitelji imale su razgranate veze izvan Hrvatske i mogle su se upustiti u investicije i u Hrvatskoj uz pomoć stranoga kapitala a bez suradnje s hrvatskim građanstvom. No ostali plemići, a i neki aristokrati, vidjeli su nove mogućnosti za stjecanje imetka i moći upravo u zasada još skromnim privrednim pothvatima domaće buržoazije. Zato su mnogi od njih nastojali sudjelovati u ekonomskoj akciji građanstva a da se zato ipak ne zamjere Khuenovu režimu. Pojedinci su bili aktivni i u režimskim bankama i u ustanovama koje su pomagale uspon domaćega kapitala. Zato suradnja Khuenova režima i plemstva, koja je osiguravala mađarsku hegemoniju sprečavanjem domaćega kapitala, nije više 90-ih godina bila efikasna. Proces povećavanja plemstva i građanstva u novu elitu počeo se ubrzavati.

U toku devedesetih godina rastao je broj starih i novih plemića u upravama banaka i štedionica. Iz redova plemstva bilo je više predsjednika, potpredsjednika, članova ravnateljstva i nadzornog odbora pa i činovnikâ. Plemstvo je bilo aktivno u novčanim ustanovama režima i domaćega kapitala. Za Khuenove vlade karakteristična je uloga aristokrata i plemića u Hipotekarnoj banci koja je g. 1892. osnovana mađarskim i austrijsko-njemačkim kapitalom. Pod kontrolom Khuenove vlade ta je banka postala privilegirana ustanova u odnosu na domaće banke. Ona je imala monopol na hipotekarne poslove, koji su upravo u agrarnoj zemlji kao što je to bila Hrvatska pripadali najunosnijim novčanim operacijama. No najvažnije bilo je to da su se svi fondovi organa autonomne uprave te kapital u posjedu kraljevine Hrvatske i Slavonije, županija i općina morali, na temelju naredbe banske vlade, ulagati isključivo u Hipotekarnu banku.¹⁶ Glavnu riječ u toj banci imali su aristokrati i plemići. Njen dugogodišnji predsjednik bio je grof Rudolf Erdödy a potpredsjednik, kasnije i predsjednik, Nikola pl. Tomašić, najvažniji Khuenov suradnik.

¹⁵ Usp. tabele o razvoju kreditnih ustanova u knjizi: Šidak, Gross, Karaman, Sepić, n. dj., 324—5.

¹⁶ Najveću štetu od djelatnosti Hipotekarne banke trpjela je glavna hrvatska bankovna ustanova Prva hrvatska štedionica.

Još više nego u bankama, proces integracije plemstva i buržoazije u novu elitu vidi se u štedionicama, skromnim ustanovama za akumulaciju lokalnoga kapitala. One su okupljale plemićke i neplemićke zemljoposjednike, trgovce, više činovnike, odvjetnike i župnike. U osnivanju i djelatnosti tih štedionica sudjelovali su bogati aristokrati i plemići, ali i neki plemići koji su živjeli u dosta skromnim malograđanskim uvjetima.¹⁷

Pseudoparlamentarni režim u kojem je pravo glasa bilo skućeno na svega 20% stanovništva — a znatan se dio glasaća regrutirao iz ovisnog činovništva — omogućavao je grofu Khuenu da različitim nezakonitim sredstvima osigura većinu režimskih zastupnika u Hrvatskom saboru. U provođenju zakona i mjera, kojima je trebalo osigurati mađarsku hegemoniju preko autonomnog zakonodavstva u Hrvatskom saboru, Khuen se također mogao poslužiti plemstvom. Institucija virilista, tj. članova Hrvatskog sabora po položaju i porijeklu (katoličkih i pravoslavnih prelata, pripadnika najbogatijih obitelji hrvatske i strane aristokracije te velikih župana) uglavnom nije djelovao kao potpora režima jer većina tih ličnosti nije imala interesa za Hrvatski sabor. No grof Khuen je preko svoga upravnog aparata osiguravao otprilike jednu četvrtinu starih i novih plemića kao narodnih zastupnika u Hrvatskom saboru. Sve su to uglavnom bili veleposjednici, koji su funkcionirali kao Khuenova glasačka mašina.¹⁸

U Hrvatskom saboru bilo je mnogo umirovljenih velikih župana kao zastupnika. U upravnoj organizaciji veliki su župani imali znatnu ulogu pri osiguravanju interesa Khuenova režima. Dakako, svi veliki župani nisu bili plemići, jer je Khuen morao obratiti pažnju i na sposobnost pojedinih viših činovnika pri održavanju svoga sustava. No veliki župani neplemići dobili su plemstvo već u toku aktivne službe ili prilikom umirovljenja. Prema tome, bivši veliki župani mogli su Khuenovoj vladi iskazati znatne usluge i nakon svoga umirovljenja kao zastupnici. Iz sličnih razloga Khuenov je režim inzistirao da se »izaberu« i drugi umirovljeni visoki činovnici, osobito predstojnici odjela zemaljske vlade, a i umirovljeni oficiri.¹⁹ Valja imati na umu da je broj režimskih zastupnika neplemića bio znatno veći od broja plemića. Khuenu je bilo nužno da osigura potporu i iz redova različitih profesionalnih grupa. Zato su među njegovim zastupnicima kao i u opoziciji bili odvjetnici, sveučilišni profesori, svećenici, gradski načelnici te poneki liječnik ili ljekarnik.

— . —

Khuenov je režim, dakle, poduzimao sve mjere da omogući starom i novom plemstvu povoljni materijalni položaj, a da ono ne mora sudjelovati u

¹⁷ Ne može se pretpostaviti da su svi aristokrati i plemići, registrirani predsjednici ili potpredsjednici te članovi ravnateljstva banaka i štedionica, bili vrlo utjecajni u tim ustanovama. Građanski osnivači novčanih zavoda i poduzetnici zacijelo su se ponekad samo poslužili njihovim imenima i vezama da osiguraju svoje interese.

¹⁸ Hrvatski sabor imao je 88 narodnih zastupnika. Od toga je: 1892—97. bilo 22 aristokrata, starih ili novih plemića; 1897—1902. bilo 25 aristokrata, starih ili novih plemića; 1902—1906. bilo 27 aristokrata, starih ili novih plemića.

¹⁹ Hrvatska je autonomna vlada imala, prema nagodbi, tri odjela: za unutarnje poslove, za pravosuđe te za bogoštovlje i nastavu. Na čelu tih odjela bili su predstojnici, najvažniji činovnici nakon bana.

ekonomskim akcijama opozicijskoga građanstva. Istakla sam da se u toku devedesetih godina stvarala ekonomska i politička podloga za znatno ubrzanje procesa povezivanja starog i novog plemstva te dijela aristokracije s građanstvom u interesnu zajednicu koja je probijala okvire Khuenova režima. Rezultati se vide u prvim godinama dvadesetoga stoljeća, u velikoj prekretnici nakon Narodnog pokreta 1903. u kojem su različiti društveni slojevi: srednja i sitna buržoazija, seljaci i radnici na različite načine izrazili svoj otpor protiv Khuenova režima. Iste je godine Khuen napustio banski položaj da bi kao ugarski ministar predsjednik pokušao riješiti tešku krizu u mađarskom političkom životu, što mu nije uspjelo. Naslijedio ga je jedan hrvatski aristokrat, grof Theodor Pejačević. On je doduše blažim sredstvima nastavio Khuenovu politiku, tj. na snazi je ostao režim koji je onemogućavao političku akciju opozicijske buržoazije u interesu njena ekonomskog uspona. I on je dakle djelovao u korist mađarske Liberalne stranke, predstavnice mađarske aristokracije i plemstva, koja je nastojala spriječiti sebi nepoćudnu djelatnost na području preko kojega je vodio put mađarskoga kapitala na Balkan i na Jadran. No zbog velikih političkih preobrazbi i u Ugarskoj i u Hrvatskoj ta je politička strategija bila osuđena na propast.²⁰

Nakon Narodnog pokreta protiv mađarske premoći 1903. naposljetku se ostvarila općehrvatska politika. Došlo je do suradnje hrvatskih političkih stranaka Dalmacije i sjeverne Hrvatske, a mogućom je postala i suradnja bogatije hrvatske i srpske buržoazije. Nakon ubojstva kralja Aleksandra Obrenovića i dolaska na prijestolje Petra Karađorđevića, službena se politika Srbije napokon oslobodila hegemonije Austro-Ugarske i okrenula prema Rusiji. Zato srpsko građanstvo u sjevernoj Hrvatskoj više nije moglo očekivati prijaznost i potporu režima. U njegovim je redovima bilo sve više onih koji su smatrali da se ekonomski uspon srpskoga građanstva može najbolje osigurati političkom suradnjom s hrvatskim građanstvom jer je njegova ekonomska osnova znatno ojačala. I židovska buržoazija, koja se uzdigla uglavnom uključivanjem u najznačajnije ekonomske pothvate Khuenova režima, sve se više okretala prema suradnji s opozicijskom buržoazijom. Na prijelomu stoljeća i mnogi plemići, koji su do tada zdušno podupirali grofa Khuena, počeli su uviđati da bi postigli bolje uvjete za stjecanje i uvećanje imetka u suradnji s domaćom buržoazijom nego što je to bilo moguće do tada isključivo u ovisnosti od blagonaklonosti Khuenova režima.

Ubrzanju procesa povezivanja plemstva i dijela aristokracije u interesnu zajednicu s bogatijom buržoazijom pogodovala je konjunktura od 1904—1907. godine. Statistika novčanih zavoda u sjevernoj Hrvatskoj od 1902—1907. pokazuje nagli porast njihova broja, poslovanja i profita.²¹ Razvoj novčanih zavoda nailazio je doduše na velike zapreke. Glavni ulagači pripadali su sitnoj buržoaziji, kapital je bio neracionalno raspoređen i raspršen u niz malih nov-

²⁰ O stvaranju novih društvenih struktura i političkih situacija u sjevernoj Hrvatskoj i Dalmaciji v. R. Lovrenčić, Geneza politike »novoga kursa«, Institut za hrvatsku povijest, Monografije 2, Zagreb 1972; Usp. i Šidak, Gross, Karaman, Šepić, n. dj., 149—169, 211—238.

²¹ Broj novčanih zavoda porastao je u tom razdoblju za 73%, dionički kapital za 62%, štedni ulošci za 69% a profiti za oko 70%. U zagrebačkim novčanim zavodima štedni ulošci porasli su samo od 1906. na 1907. za 21%. M. Gross, Vladavina Hrvatsko-Srpske koalicije 1906—1907, Beograd 1960, 24.

čanih zavoda. To je bila posljedica maloposjedničkog i maloobrtničkog značaja hrvatske privrede i neznatnog razvoja industrije. Osim toga, rast je lokalnih novčanih zavoda više bio izraz težnje za što većim kamatama i profitima nego posljedica mogućnosti uspješnih investicija. U svakom slučaju bilo je to sa zakašnjenjem od tridesetak godina »gründersko« (osnivačko) doba u sjevernoj Hrvatskoj, kada su pripadnici građanstva grozničavo nastojali uvećati svoj imetak raznim bankovnim manipulacijama, između ostaloga i špekulativnom kupoprodajom zemljišta. Uz prodaju seljačkih posjeda, jedno od glavnih vrela profita banaka bila je parcelacija veleposjeda mnogih aristokratskih i starih plemićkih obitelji, a parcele su kupovali pripadnici građanstva i novi plemići.

Došlo je također vrijeme za ozbiljnije pokušaje industrijalizacije. G. 1904. osnovan je Zemaljski savez hrvatsko-slavonskih industrijalaca u Zagrebu koji je započeo oslonom na Savez mađarskih industrijalaca. Uskoro se pokazalo da oba saveza imaju različite ciljeve. Ugarska je vlada htjela da Hrvatska postane tržište za mađarske proizvode, a Savez je industrijalaca u Hrvatskoj želio sustavnu izgradnju industrije. Zato je uvijek bilo mnogo više planova za nova industrijska poduzeća nego stvarnih kreacija.²² Važnu ulogu u Savezu industrijalaca imali su neki novi poduzetnički i trgovački plemići. Na čelu Saveza nalazio se Gustav vitez Pongratz. Njegov predač Ignjat, inženjer i graditelj, dobio je plemstvo potkraj 18. st. a njegovi su potomci sudjelovali u najvažnijim bankovnim i industrijskim pothvatima u sjevernoj Hrvatskoj. Gustavov otac Guido bio je osnivač Hrvatske eskomptne banke i suvlasnik različitih industrijskih poduzeća. Sam Gustav bio je predsjednik te banke i zastupnik grada Zagreba. Važnu ulogu u Savezu imao je barun Vilmos Guttmann, član mađarske židovske obitelji koja je preko svojih poduzeća i razgranatog poslovanja pripadala najutjecajnijim kapitalistima u Austro-Ugarskoj. On je bio veza sa Savezom mađarskih industrijalaca. Izuzevši mađarski državni erar i kneza Schaumburg-Lippe, braća su Guttmann imala najveći zemljišni posjed u sjevernoj Hrvatskoj na kojem su izgradili drvenu industriju.²³ U upravi Saveza nalazio se i Adam pl. Raizner, potomak osječke građanske obitelji koja je dobila plemstvo potkraj 18. stoljeća. Bio je jedan od najistaknutijih poduzetnika u Osijeku a imao je velik utjecaj i u mnogim bankama. Među novim plemićima u upravi Saveza industrijalaca nalazio se i židovski veletrgovac i član ravnateljstva više banaka Milan pl. Weiss de Polna, čijoj je obitelji podijeljeno plemstvo za vlade grofa Khuena.

Dakako da su sada postojali bolji uvjeti za podizanje industrije na plemićkim i neplemićkim imanjima. Veleposjed se u međuvremenu oporavio od znatnih poteškoća što ih je imao u prvih tridesetak godina nakon ukidanja feudalizma. Zato se, za razliku od seljačkog posjeda, mogao postepeno uključiti u tokove modernizacije poljoprivrede a i drugih privrednih grana. Najsigurnije vrela prihoda ostala je i dalje poljoprivreda na velikim imanjima. U interpretaciji ekonomski aktivnoga građanstva uzroci boljih mogućnosti za poljoprivredu a još uvijek skromnih uvjeta za razvoj industrije, obrta i prometa, izvirali su iz odredaba Hrvatsko-ugarske nagodbe. Autonomni poslovi uglavnom su obuhvaćali poljoprivredu, pa je bilo moguće provesti mjere za njeno

²² Isto, 31.

²³ Prema podacima iz 1902, njihov je posjed iznosio 60.910 jutara.

unapređenje. Financije i sve ostale grane privrede bile su u kompetenciji ugarske vlade i parlamenta, podređene zakonima i propisima koji nisu odgovarali prilikama u Hrvatskoj. Štoviše, ugarska se vlada služila ekonomskim i izvanekonomskim pritiscima da bi spriječila uspon domaćeg kapitala, osobito industrije. Nije dakle slučaj da je kupnja zemljišnih posjeda ostala do kraja Monarhije najbolja investicija.

— . —

U devedesetim godinama promjene u društvenim strukturama, te ekonomskim i političkim prilikama otklonile su stagnaciju procesa konstituiranja nove elite iz redova građanstva te staroga i novoga plemstva. Štoviše, taj se proces približavao svojoj završnoj fazi. Postepeno se stvorio splet uvjetovanosti iz kojeg je u prosincu 1905. izrasla Hrvatsko-srpska koalicija kao predstavnica interesa cjelokupne elite, dakle produktivnog bogatijega građanstva, staroga i novoga plemstva, dijela aristokracije, inteligencije i svećenstva. Plemići nisu prišli Koaliciji preko noći, strana aristokracija uglavnom se i dalje vezala uz ekonomska središta Monarhije, a neki aristokrati i plemići i dalje su podržavali predratne nasilne mjere ugarske vlade protiv hrvatskih i srpskih političkih grupacija i njihove ekonomske djelatnosti. No s pojavom Hrvatsko-srpske koalicije postalo je jasno da je sustav mađarske hegemonije, koji je čuvao svoje interese protiv hrvatskih političkih snaga i kapitala oslonom na plemstvo, doživio potpun slom. Mađarska Liberalna stranka, predstavnica aristokracije, kojoj je pripadao i grof Khuen, prestala je postojati 1906. To je bio kraj i tzv. Narodne stranke, Khuenove tvorevine koja je, između ostaloga, bila organizacijska podloga za suradnju Khuenova režima i plemstva. Tada je postalo moguće da Hrvatsko-srpska koalicija dođe na vlast. Vladavina pokretačkih snaga hrvatskog i srpskog kapitala trajala je doduše samo jednu godinu (1906—1907). Niti nova mađarska vladajuća grupacija — Mađarska koalicija na čelu s Nezavisnom strankom — kao predstavnica mađarskoga plemstva i industrijske buržoazije nije mogla dopustiti uspon domaćega kapitala u Hrvatskoj.²⁴ No moramo istaknuti da je ustavni režim u sjevernoj Hrvatskoj bio otada moguć samo s Hrvatsko-srpskom koalicijom na vlasti. Oslon na sitnoburžoasku političku grupaciju nije mogao biti temelj ustavnom uređenju. Suradnja sa starim plemstvom nije više osiguravala interese mađarske hegemonije jer se ono, u međuvremenu, u znatnoj mjeri integriralo s buržoazijom u zajednicu interesa. Novo plemstvo ionako je po svom porijeklu, po djelatnosti i mentalitetu pripadalo buržoaziji. Od nekađanje suradnje režima i plemstva preostale su samo predratne diktature koje su se oslanjale na pojedine aristokrate i nove činovničke plemiće protiv svih društvenih slojeva uključivši staro i novo plemstvo kao dio nove elite izrasle u toku procesa modernizacije.

U vezi s Hrvatsko-srpskom koalicijom dobro se vidi uključivanje dijela aristokracije, te starog i novoga plemstva u interesnu zajednicu koja se borila za uspon domaćega kapitala protiv kočnice mađarske hegemonije. Ta se bitka ponajprije usredotočila na izbornu kampanju za Hrvatski sabor u drugom zagrebačkom kotaru g. 1906. u kojoj je interese mađarskoga kapitala

²⁴ Gross, Vladavina.

predstavljao Nikola pl. Tomašić a težnje hrvatskoga kapitala grof Miroslav Kulmer. Tomašić je bio član staroga srednjovjekovnog hrvatskoga plemićkog roda. Mađaronstvo je bilo tradicionalno u njegovoj obitelji. Otac Josip, plemićki sudac, morao je, štoviše, kao i neki drugi mađaroni pobjeći u vrijeme pokreta 1848, a kasnije je postigao visoke činovničke funkcije i surađivao s banom Levinom Rauchom pri nametanju Hrvatsko-ugarske nagodbe. Njegov sin Nikola preuzeo je obiteljsko imanje a kratko vrijeme bio je profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Već početkom devedesetih godina postao je najvažniji suradnik grofa Khuena.²⁵ Bio je glavna ličnost ne samo u Hipotekarnoj banci, kojoj je bio zadatak da pomaže mađarofilski poduzeća a sprečava uspon domaćega kapitala, nego i u dvije nove banke što ih je Khuen osnovao 1905. kada je postalo očigledno da je napredak domaćega kapitala opasan za interese premoći mađarske aristokracije. Nakon Khuenova odlaska s banske časti 1903. Tomašić je bio leader Khuenove »Narodne stranke«.

Tomašiću, i svemu što je on predstavljao, suprotstavio se grof Miroslav Kulmer, tada još samostalni kandidat a nakon toga član Hrvatsko-srpske koalicije. On je potjecao iz njemačkoga koruškog roda. Predak hrvatske grane Kulmera bio je u 18. st. krajiški oficir, a njegova su djeca stekla velika imanja uglavnom ženidbom i udajom s članovima najutjecajnijih hrvatskih aristokratskih obitelji. Prvi Kulmer koji je odlučno sudjelovao u pothvatima domaćega kapitala bio je Miroslav stariji koji je 1860. dobio grofovski naslov. Visoki funkcionar Vojne krajine, Miroslav stariji bio je vrlo aktivan u unapređivanju poljoprivrede na svojim imanjima. Bio je zato i predsjednik gospodarskog odbora prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. te Sveobće zagrebačke štedionice i zalagaonice koja je osnovana 1872. Bio je, štoviše, i narodni zastupnik te virilist u Hrvatskom saboru, zainteresiran za razne rodoljubne akcije hrvatskoga građanstva.

Sa svojom ženom, rođenom groficom Erdödy, imao je Kulmer tri sina koja su nastavila njegovu kapitalističku aktivnost. Najuspješniji među njima bio je Miroslav mlađi. On je završio gimnaziju u Zagrebu, a pravne i poljoprivredne studije u Beču. Bio je osamdesetih godina član »Centruma«, na čelu s grofovima Drašković, što ga je onemogućio grof Khuen. Kulmer se tada povukao iz političkog života i potpuno posvetio privrednoj djelatnosti. Kao vlasnik imanja Šestine kraj Zagreba uključio se u razne aktivnosti oko unapređivanja poljoprivrede pa je zato postao predsjednik Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva. Sudjelovao je u nizu bankovnih pothvata a na posljetku je kao predsjednik Prve hrvatske štedionice, glavne kule hrvatskoga kapitala, postao jedan od najutjecajnijih kapitalista u Hrvatskoj.

Prema tome, u izbornoj borbi 1906. suočili su se najvažniji predstavnici mađarskog i hrvatskog kapitala. Pri tom se Tomašić morao povući. Nije slučaj što je Kulmerova pobjeda na izborima 1906. dočekana s oduševljenjem koje je nadmašilo opće radosno raspoloženje kojim je javnost pozdravila pobjedu svakoga kandidata Hrvatsko-srpske koalicije. U bogatijim i sitnoburžoaskim slojevima ojačala je nada da je moguće probiti interesni обруч mađarskoga kapitala.²⁶

²⁵ E. L a s z o w s k i, Porodica Tomašića, Zagreb 1910.

²⁶ Gross, Vladavina.

Karakterističan primjer povezivanja novoga plemstva s interesima hrvatske i srpske buržoazije jest slučaj Vladimira pl. Podrinskog, potomka bogate srpske trgovačke obitelji koja je dobila plemstvo u prvoj polovici 19. stoljeća. Kao pravnik, on se popeo visoko u činovničkoj hijerarhiji pa je postao veliki župan Modruško-riječke županije od 1895. do 1905. kada se povukao zbog sukoba s Tomašićem. Kao svi veliki župani, i Nikolić je bio oslon Khuenova sustava, štoviše i režimski narodni zastupnik. Kao Tomašić i Kulmer, Nikolić je naslijedio veleposjed od svog oca. Potrebe modernizacije potakle su ga da se uključi u različite ekonomske pothvate, no nije se, kao većina novoga plemstva i visokih činovnika, vezao uz mađarski kapital. Surađivao je s hrvatskim i srpskim kapitalom pa je bio član ravnateljstva Prve hrvatske štedionice. Kao i u Kulmera, Nikolićevi ekonomski interesi poklapali su se s djelatnošću Hrvatsko-srpske koalicije, predstavnice domaćeg kapitala. S obzirom na opreznu taktiku vodstva Koalicije, koje nije željelo odbiti od sebe bivše mađarone koji su se počeli povezivati s interesima domaćeg kapitala, Nikolić je bio ličnost prihvatljiva i za Koaliciju i za vrhove Monarhije kao predstojnik za unutrašnje poslove hrvatske vlade za vladavine Hrvatsko-srpske koalicije.

Nije slučaj što je upravo Nikolić odigrao važnu ulogu u ofenzivi protiv banaka mađarskog kapitala na čelu s Tomašićem. Kao odjelni predstojnik, Nikolić je opozvao Khuenovu naredbu prema kojoj se novac upravnih organa te državnih i drugih javnih posjeda morao ulagati isključivo u Hipotekarnu banku. Naredio je da se taj novac ulaže u sve »sigurne« banke, tj. u ustanove domaćeg kapitala. Na taj način Hipotekarna banka prestala je biti privilegirana banka. Došla je, štoviše, u opasnu situaciju jer je velik dio njenih dionica držala hrvatska vlada, u tom času predstavnicima domaćeg kapitala.²⁷

Valja spomenuti da je Khuenov nasljednik na banskoj stolici grof Theodor Pejačević pristao da ostane ban i za vladavine Koalicije. On nije bio aktivan u privrednoj djelatnosti Koalicije ali je kao ban dobro surađivao s njome.

Budući da se velik dio starog i novog plemstva povezao s interesima domaćeg kapitala, njegov se udio u novčanim zavodima razmjerno povećao kada je propao Khuenov sistem. Naročito je rastao broj novog plemstva zato što se birokracija znatno proširila, pa je dodjela plemstva visokim činovnicima učestala u predratnim godinama. Osim toga znatno je porastao broj bankovnih pothvata u koje se staro i novo plemstvo moglo uključiti. Kao i ranije, stari i novi plemići, pa i pojedini aristokrati, bili su osobito aktivni u štedionicama, ustanovama akumulacije lokalnog kapitala. No vrlo ih je malo bilo u različitim štednim i pripomoćnim zadrugama koje su pomagale sitnim obrtnicima i trgovcima. Prerastanje plemstva u buržoaziju bilo je najočiglednije upravo u vezi s plemićkim bankarima, trgovcima i poduzetnicima. Pri tom su plemići uvelike dijelili poteškoće akumulacije kapitala i investicija u sjevernoj Hrvatskoj. Plemića je bilo među vlasnicima ili suvlasnicima malih pogona i velikih industrijskih poduzeća, među malim trgovcima i »veletržcima«, među članovima ravnateljstva lokalnih štedionica i utjecajnijih banaka.

²⁷ Isto, 35.

Broj se plemića u saboru 1906/7, u kojem je Koalicija imala većinu, smanjio na svega 13 starih i novih plemića od kojih je samo nekoliko predstavljalo ostatke Khuenova mađaronskog plemstva. Među 16 narodnih zastupnika koji su iskazani kao zemljoposjednici samo su petorica pripadala plemstvu. Dakako da su i drugi zastupnici Koalicije, ponajpr. je odvjetnici, bili zemljoposjednici.

U zaostalim ekonomskim uvjetima i u nepovoljnim političkim prilikama što ih je nametala ugarska vlada, racionalno gospodarenje na velikim posjedima bilo je najsigurnije vrelo prihoda. Zato je potrebno razmotriti kako je izgledala struktura vlasnika velikih imanja u sjevernoj Hrvatskoj. Prema popisu stanovništva 1890. još je 84,64% stanovništva živjelo od poljoprivrede. Koliko je riječ o seljačko-malograđaniskom društvu pokazuje nam statistika iz g. 1895. prema kojoj samo 8,48% posjeda prelazi veličinu od 20 jutara, a tek 0,28% posjeda ima površinu veću od 100 jutara. No, tih 0,28% imanja raspolagalo je s 27,68% cjelokupne obradive površine.²⁸

Prema podacima kojima za sada raspolazem ne mogu utvrditi karakter plemićkih posjeda do 100 jutara i njihov odnos prema neplemičkom posjedu te veličine. Može se pretpostaviti da je broj plemićkih imanja do 100 jutara bio dosta velik. Riječ je o osiromašenom starom plemstvu koje je moglo zadržati samo dio nekadašnjeg imanja i o novom plemstvu koje je kupovalo zemljište ne toliko zbog prihoda koliko zbog ugleda. U svakom slučaju, ta kategorija zemljoposjeda imala je najveće poteškoće s modernizacijom pa su plemićki vlasnici često prodavali svoja imanja neplemićima.

Raspolazem nepotpunim podacima o ustrojstvu plemićkih i neplemićkih posjeda iznad 100 jutara, i to za 1902. Te obavijesti mogu donekle ilustrirati isprepletanje stare plemićke elite i najviših slojeva građanstva i u vezi sa zemljoposjedom.²⁹ Od imanja veličine 100 do 500 jutara, koja su registrirana 1902, 76 ih je pripadalo građanskim, neplemićkim obiteljima, 36 starim i novim (uglavnom činovničkim) plemićima a 18 velikašima. Prema tome više je bilo neplemićkog posjeda od 100 do 500 jutara nego imanja velikaša te starih i novih plemića zajedno. Zacijelo nam ovi podaci ilustriraju razdoblje kada bogatiji neplemići ubrzano investiraju svoj kapital u zemljoposjede. Vlasnici tih posjeda bili su pojedini »veletržci«, trgovačke tvrtke, utjecajni

²⁸ Vidi tabelu u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, n. dj., 327. Jedno jutro iznosi 1600 m².

²⁹ Riječ je o statistici veleposjeda i njihovih vlasnika što ju je izradio Josip Krška, koji je u svom zagrebačkom uredu obavljao administrativne, trgovačke i financijske poslove za velika imanja. U tu svrhu bila mu je potrebna statistika eventualnih mušterija, tj. posjednika iznad 100 jutara. Njegova statistika veoma je manjkava. Krška nije mogao dobiti obavijesti od mnogih veleposjednika i kotarskih ureda. Za mnoge veleposjede poznat mu je samo vlasnik i približna veličina imanja. Pretpostavljam da se određeni broj posjeda iznad 100 jutara ovdje niti ne spominje. U nedostatku pouzdanije serije, Krškin šematizam može poslužiti kao dobra ilustracija problema o kojima je riječ. U mnogim kotarevima nekadašnje Vojne krajine uopće nije bilo posjeda iznad 100 jutara izuzevši imanja imovnih općina i šume kr. ugarskoga državnog erara. Čini se da su u nekim kotarevima postojali isključivo seljački posjedi.

pojedinci u bankama i štedionicama i odvjetnici.³⁰ Među vlasnicima tih posjeda bilo je razmjerno mnogo žena. Plemički posjednici pripadali su uglavnom novom činovničkom plemstvu ili starim plemićima koji su uspješni kao kapitalistički poduzetnici.³¹ Čini se da plemićke obitelji nisu živjele samo od prihoda s tih imanja. Velikaši, vlasnici te kategorije posjeda, uglavnom su bili nasljednici dijela nekadašnjih velikih imanja svoje obitelji. Prema oskudnim podacima čini se da su pojedini dijelovi tih imanja bili dosta odvojeni, da proizvodnja nije bila specijalizirana nego da su se gajile različite kulture za prodaju. Na tim posjedima uglavnom nije bilo drugih poduzeća osim nekoliko mlinova, ciglana, kamenoloma, pecara i gostionica. Očigledno je eksploatacija šuma donosila najsigurnije i najveće prihode. Valja također napomenuti da su vlasnici uglavnom sami upravljali posjedima uz pomoć činovnika a da su cijela imanja ili njihove dijelove rijetko davali u zakup. I u kategoriji zemljišnih posjeda od 500 do 1000 jutara prevladavali su 1902. neplemički posjedi (26) prema plemićkim (8) i velikaškim (9). Na tim je imanjima bilo razmjerno više poduzeća nego na posjedima do 500 jutara. Neka su imanja dijelom ili u cjelini bila u zakupu poduzetnikâ koji su podizali tvornice. Među plemićkim i aristokratskim vlasnicima bilo je razmjerno više starih plemićkih obitelji nego u kategoriji imanja do 500 jutara.³²

Posjedi od 1000 do 5000 jutara bili su pretežno u rukama starih i novih plemića te aristokrata. Prema nepotpunim podacima, velikaškim porodicama pripadalo je 27 posjeda, plemićima također 27 posjeda a neplemićima svega 20 imanja. Među posjednicima te kategorije nalazili su se najutjecajnije plemići i velikaši kapitalisti koji su na svojim imanjima osnivali poduzeća i eksploatirali šume.³³

³⁰ Neki od novih posjednika imali su više imanja od po nekoliko stotina jutara u raznim kotarevima i županijama. Znatian dio posjeda te veličine bio je rezultat parcelacije velikih imanja aristokratskih obitelji. Te su parcele kupovali građanski kapitalistički poduzetnici. Među njima bilo je i više židovskih tvrtki, poduzetnika i bankara.

³¹ Posjednicima te kategorije pripadao je Nikola pl. Tomašić s imanjem od 378 jutara.

³² Među veleposjednicima zemljišta od 500—1000 jutara valja spomenuti dr. Bogdana Medakovića, predsjednika Srpske samostalne stranke (članice Koalicije) i utjecajne ličnosti u srpskim novčanim zavodima i ekonomskim akcijama. On je u blizini Zagreba imao posjed od 940 jutara.

³³ Starim aristokratskim obiteljima koje su posjedovale imanja od 1000 do 5000 jutara pripadali su npr. grof Miroslav Kulmer, jedan od najutjecajnijih hrvatskih kapitalista s imanjem od 1710 jutara, grof Oskar Keglević koji je imao posjed od preko 2000 jutara, barun Metel Ožegović ml., vlasnik imanja od 1798 jutara. Od strane aristokracije, čiji su ekonomski interesi bili vezani isključivo za austrijska ekonomska središta, valja spomenuti grofa Rudolfa Choteka s posjedom od 4468 jutara. Toj kategoriji pripadaju i neke stare plemićke obitelji koje su se već u 18. st. uključile u moderna ekonomska kretanja. Npr., Milan pl. Kiepack imao je posjed od 1910 jutara. U toj su kategoriji bili mnogi pripadnici novoga plemstva, npr. član utjecajne obitelji industrijalaca Oskar pl. Pongratz s posjedom od 2174 jutara. Od srpskoga novoga činovničkoga plemstva valja spomenuti Svetozara pl. Kuševića od Blacka, važnu ličnost u političkom životu 1848. i kasnije (plemstvo je dobio 1862), s posjedom od 1722 jutara, te obitelj pl. Milekića, čiji su članovi bili trgovci i činovnici s imanjem od 1170 jutara. Među vlasnicima te kategorije nalazimo i židovsko trgovačko i poduzetničko plemstvo, kao što je bio Milan pl. Weiss de Polna koji je imao dva posjeda od preko 1000 jutara u ukupnoj veličini od 3389 jutara. Radi ilustracije rasprodaje imanja staroga plemstva možemo spomenuti srpskoga trgovca

U kategoriji od 5000 do 10000 jutara imam podataka samo za 5 aristokrata i dva neplemića.³⁴ U kategoriji imanja preko 10.000 jutara prevladavale su velikaške obitelji s 14 imanja, plemići sa 6 posjeda. Imam podatke samo za dva neplemićka imanja: jednu tvrtku i biskupa Strossmayera kao korisnika veleposjeda Đakovačke biskupije.³⁵ Osim obitelji Pejačević, Janković, Turković i biskupa Strossmayera, vlasnici imanja iznad 10.000 jutara samo su eksploatirali svoje posjede, ponajviše izgradnjom poduzeća drvne industrije, ali svoje profite nisu ulagali u druge investicije u Hrvatskoj.³⁶

Može se zaključiti da je zemljoposjed ostao osnova ekonomskog napretka starog i novog plemstva koji im je omogućavao intenzivno uključivanje u ekonomske akcije domaćega kapitala u posljednjih dvadesetak godina Habsburške Monarhije. Serije poduzetnika trgovaca i obrtnika vrlo su oskudne, pa bi trebalo izvesti opsežne radove u arhivima. Za sada nije moguće precizno utvrditi pravi udio plemstva u tim granama privrede. Nama su, dakako, poznati samo najbogatiji trgovci i poduzetnici. Međutim, u nerazvijenoj privredi Hrvatske i Slavonije te u hrvatskom i srpskom seljačkom i sitnoburžoaskom društvu prevladavali su sitni trgovci i obrtnici među kojima je bilo i članova starih plemićkih obitelji i nekadašnjih seljačkih plemića. Zato se moram ograničiti na utvrđivanje udjela plemstva samo u eliti, tj. u najbogatijem i najobrazovanijem sloju građanstva.

— . —

Pri pokušaju odgovora na istraživačko pitanje što je zapravo »plemstvo« na početku 20. st. valja najprije utvrditi kako je nastalo novo plemstvo nakon 1848. Naslove »vitez«, »plemić« pa i aristokratske naslove »barun« i »grof«

Radivoja Paunovića. Njegova je obitelj imala zemljoposjed već osamdesetih godina. No čini se da je on devedesetih godina počeo sustavno ulagati svoj kapital u zemljoposjed. Uz ostalo kupio je 1899. posjed obitelji pl. Adamovića-Čepinskih. G. 1902. Paunović je posjedovao tri imanja s ukupno 3024 jutra.

³⁴ Među njima spominjem grofa Rudolfa Erdödyja, koji je kao predsjednik Hipotekarne banke bio važan oslon Khuenova režima, s nešto manje od 10.000 jutara, baruna Gezu Raucha (brata bana Pavla Raucha) sa 6860 jutara. I u ovoj kategoriji nalazimo jednu židovsku tvrtku iz Mađarske s o. 5000 jutara.

³⁵ Prema podacima kojima raspolazem najveće su posjede imali: knez Georg Adolf Schaumburg-Lippe (61.868 ju), mađarski židovski baruni braća Gutman de Gelse et de Bélišće (60.910 ju), zatim grofica Stefanija Mailath, r. barunica Prandau (45.180 ju). U kategoriji između 30.000 i 40.000 ju nalazili su se posjedi: obitelji pl. Tüköry (37.600), grofa Theodora Pejačevića (34.800 ju), grofa Jakoba Eltza (33.144 ju), obitelji pl. Ghuczy (30.046 ju). Vlasnici imanja od 20.000 do 30.000 jutara bili su: grof Rudolf Norman Ehrenfels, knez Balthasar Odeschalchi, đakovačka biskupija, nasljednici grofa Petra Pejačevića, braća pl. Turković i knez Albert Thurn und Taxis. Među vlasnicima posjeda od 10.000 do 20.000 jutara bili su: članovi obitelji grofova Janković, grof Nikola Zay, grof Arthur Berchtold, grof Gustav Norman, grof Pavao Pejačević, grof Károly Khuen-Hedérváry, Dragutin pl. Pfeiffer i jedna tvrtka. U tu kategoriju valja ubrojiti i zagrebačku nadbiskupiju koja je posjedovala više manjih parcela u raznim kotarevima.

³⁶ Ocjenjujući veliki zemljoposjed samo kao ekonomsku podlogu aristokracije, te starog i novog plemstva, ne mogu se pozabaviti problemom ostalih zemljoposjednika kao što su: imovne općine, državna i gradska imanja, posjedi katoličke crkve (biskupije, kaptoli, kanonici, samostani), posjedi pravoslavne crkve, banke i konzorciji za parceliranje, razne tvrtke. Najveći zemljoposjednik bio je ugarski državnik koji je eksploatirao goleme površine šuma a profite je investirao u Ugarskoj u korist mađarskoga kapitala. Nisam mogla utvrditi pravu veličinu tih posjeda.

većina je novoga plemstva postigla odlikovanjima.³⁷ Valja napomenuti da su mnogi pojedinci najprije dobivali najniži »viteški« razred odlikovanja a kasnije bi postigli viši rang i odgovarajuću titulu. Plemićki je naslov prelazio na muške i ženske potomke odlikovanoga. Zato je postojalo šarenilo naslova u pojedinim obiteljima. Često je jedan brat postao plemić a drugi je ostao neplemić, ili je jedan brat dobio aristokratski naslov a drugi je ostao plemić. Neki novi plemići nastojali su, oponašajući staro plemstvo, učvrstiti i potvrditi svoje novo dostojanstvo plemićkim pridjevkom (predikatom) i grbom, koji se podjeljivao uz posebne formalnosti, tj. uz dodatne troškove. Najčešće se kao pridjevak birao naziv posjeda čiji je vlasnik postao plemić, no mogla je to biti i regija porijekla obitelji.³⁸ I to je bio jedan od razloga što su neki kandidati za plemstvo kupovali zemljišni posjed. Pridjevak se također odnosio na mjesta u kojima su se pojedinci posebno odlikovali, npr. mjesta bitki ili službovanja kod vojnog plemstva. Gradonačelnici koji su dobili plemstvo birali su pridjevak s imenom grada u kojem su obavljali dužnost načelnika.³⁹ Dodjela odlikovanja bila je povezana s visokim pristojbama, pa su bogati pojedinci kupovali plemićku titulu. »Posebno zaslužne« osobe bile su oproštene od plaćanja pristojbi kao npr. neki visoki činovnici »zaslužni« za Khuenov režim.

Glavni izvor novog plemstva bili su redovi Franje Josipa, željezne krune i Leopolda. Red Sv. Stjepana dodjeljivao se uglavnom velikašima.⁴⁰

Prema objavljenim nepotpunim popisima viteškog reda Franje Josipa i željezne krune, mogu se izvesti razmjerno pouzdani podaci o strukturi odlikovanih. Glavna se grupa sastojala od visokih upravnih činovnika. Svi predstojnici odjela vlade, a uglavnom i savjetnici pojedinih odsjeka tih odjela, imali su »pravo« na odlikovanje ako već ne za aktivne službe a onda bar u času umirovljenja. Nakon vladinih činovnika, najveća se grupa odlikovanih regrutirala iz redova velikih župana, podžupana i županijskih tajnika. Većina velikih župana imali su staro ili novo plemstvo kada su nastupili dužnost. Ipak je bio znatan broj pojedinaca koji su preko visokog položaja u županijskoj upravi stekli plemstvo i imetak. Činovnici u vrhovnim organima sudstva također su redovno dobivali plemstvo. Kotarski predstojnici nisu bili »pretplaćeni« na plemstvo. Mnogi od njih su napredovali i zauzeli položaje u višoj upravi ali samo neki od onih koji su umirovljeni kao kotarski predstojnici postigli su plemstvo. U grupu činovnika odlikovanih viteš-

³⁷ I stari plemići, odnosno novi plemići koji su svoj naslov stekli nekom ranijom prigodom, dobivali su ta odlikovanja kao nagradu.

³⁸ Dva brata često su imala različite predikate, dok su brojni potomci određenog pretka nosili isti pridjevak. Npr. Slavko Cuvaj, koji je bio komesar kada je 1912—3 bio ustav sistiran, nosio je pridjevak od Ivanske (1916. dobio je barunat), a njegov brat Antun Cuvaj, školski nadzornik, dobio je s plemstvom pridjevak Carevdarski.

³⁹ Npr. Adolf pl. Mošinski od Zagrebgrada, Franjo pl. Türk od Karlovacgrada, Vjekoslav pl. Frigan-Požeggradski.

⁴⁰ Velikašima su podjeljivane časti carskog i kraljevskog komornika, carskog i kraljevskog pravog tajnog savjetnika, dok su čast kraljevskog savjetnika i kr. ugarskog dvorskog savjetnika dobivali pojedini visoki činovnici, gradonačelnici i najvažnije ličnosti iz poslovnog svijeta. Najviše odlikovanje u Habsburškoj Monarhiji, »zlatno runo«, dobio je samo grof Khuen 1891. kao nagradu što je »pacificirao« Hrvatsku.

kim redom Franje Josipa i željezne krune valja ubrojiti i stručnjake u upravi. To su bili tehnički savjetnici, inženjeri, graditelji, šumari, mjernici, upravitelji dobara. Razmjerno je mnogo odlikovanih bilo među županijskim i gradskim liječnicima. Dugogodišnji načelnici gotovo su redovno dobivali plemstvo odlikovanjem. Među činovnike valja ubrojiti i nekog ravnatelja škole, srednjoškolskog te sveučilišnog profesora. Među tim »plemićima« nema učitelja osnovnih škola.

U drugoj grupi odlikovanih, nakon činovnika, nalazili su se bankari, industrijalci i veletrgovci, predsjednici i tajnici Trgovačko-obrtničkih komora. Odlikovanja su mjerilo za stupanj utjecaja pojedinaca u privredi.⁴¹ Neki su od njih dobili (odnosno kupili) oba reda, i Franje Josipa i željezne krune. Grupa novih plemića poduzetnika znatno je manja od plemića činovnika. Novim plemstvom mogli su se podičiti i svećenici raznih religija: katolički župnici, kanonici i gvardijani, pravoslavni parosi i protoprezbiteri, evanđelički župnici i židovski rabini. Viši razredi reda Franje Josipa i željezne krune, od kojih su neki donosili barunat, podijeljeni su pojedincima iz istih profesionalnih grupa za posebne zasluge. Leopoldov red dobivali su uglavnom sam najviši činovnici.

Valja napomenuti da je broj odlikovanih novih plemića rastao ubrzanim ritmom u godinama uoči propasti Monarhije. Zacijelo je to bila posljedica širenja birokracije, ali i razvoja privrede i prosvjete koji je omogućavao povećanje broja položaja i funkcija što su donosile plemićke naslove. No, moramo imati na umu i to da su vrhovi Monarhije dodjelom (prodajom) plemstva u teškoj predratnoj i ratnoj situaciji nagrađivali »lojalnost« pojedinaca.

Na vrhu društvene hijerarhije našlo se i vojno plemstvo. Bili su to najprije oficiri koji su sudjelovali u ratovima 1848, u krmskom ratu, u talijanskom ratu 1859, u ratu protiv Pruske 1866, u okupaciji Bosne i Hercegovine i naposljetku u I svjetskom ratu.⁴² Nakon trideset godina vojne službe, viši su oficiri mogli uoči svog umirovljenja molbom zatražiti plemstvo ukoliko su sudjelovali bar u jednom ratu. I oni oficiri koji su bili aktivni 40 godina, a nisu sudjelovali ni u jednom ratu, imali su pravo da to učine. Dakako da se iz redova ovih oficira regrutirala većina vojnog plemstva.

Potkraj 19. st. postojale su prave »dinastije« vojnog, činovničkog te trgovačko-poduzetničkog plemstva. No mnogi potomci novih plemića nisu u svojim građanskim zvanjima uopće upotrebljavali plemićku titulu.

⁴¹ Kao primjer spomenimo židovskog bankara Edmunda Kolmara, koji je počeo kao trgovački pomoćnik da bi se uzdigao među najutjecajnije ličnosti kako u bankama Khuena-Hedérváryja tako i u nizu bankovnih i industrijskih pothvata hrvatskoga kapitala. Viteški krst Franje Josipa dobio je već 1893. a stekao je i čast krajevskog savjetnika.

⁴² To su, npr., braća baruni Filipović kojima je već otac bio oficir. Barun Franjo Filipović istakao se 1848. u Italiji a 1849. u Mađarskoj. Bio je namjesnik Dalmacije a zatim zapovjednik corpora u Zagrebu. Njegov brat Josip istakao se 1848. kod Schwechata, 1859. kod Solferina, 1866. u ratu s Pruskom. G. 1878. proveo je okupaciju Bosne i Hercegovine. Utjecajnom vojnom plemstvu pripadao je i Svetozar Borojević od Bojne, koji je 1907—12. bio zapovjednik zagrebačkoga domobranskog okružja. Plemstvo je postigao 1905. a kao zapovjedajući general u I svjetskom ratu dobio je barunat.

— . —

Radi utvrđivanja strukture plemstva na prijelomu stoljeća želim još upozoriti na neke pojedinosti koje mogu opravdati moje zaključke. Najprije valja utvrditi društveni položaj stare aristokracije (bez nove činovničke aristokracije) u novim ekonomskim, društvenim i političkim uvjetima. Neće biti govora o onim aristokratskim obiteljima koje nisu sudjelovale u ekonomskim pothvatima u Hrvatskoj. One su bile samo poslodavci radnicima koji su bili privremeno ili stalno zaposleni na njihovim imanjima. Njihova ekonomska djelatnost bila je povezana s velikim središtima Monarhije. Ti aristokrati bili su virilisti i Hrvatskog sabora i članovi gornjih kuća ugarskog ili austrijskog parlamenta pa i češkog sabora (grofovi Chotek). Spomenut ću dakle samo neke aristokratske obitelji, prisutnost kojih se na razne načine osjećala u samoj Hrvatskoj.

Među utjecajne obitelji pripadali su Bombellesi, porijeklom iz Portugala. Dobili su ugarsko-hrvatski inidigenat 1845. Imali su veleposjed od o. 3000 jutara u Varaždinskom kotaru. Grof Marko Bombelles pripadao je najutjecajnijim austrijskim kapitalistima. Bio je član uprave velike banke »K. K. Allgemeine österreichische Boden-Credit Anstalt« u Beču i član ravnateljstva društva »Južne željeznice«. Potpuno austrijski orijentirani, Bombellesi su bili povezani s austrijskom aristokracijom koja se protivila dualističkom uređenju i politici mađarskih vladajućih klasa uopće. Zato nisu surađivali s Khuenovim režimom. Grof Marko Bombelles bio je drug u lovu i povjerenik prestolonasljednika Franza Ferdinanda kojega je obavještavao o hrvatskim prilikama i posrednik između njega i nekih hrvatskih političara.⁴³ Zato je pružao određenu podršku hrvatskom kapitalu, koji se pokušavao afirmirati u teškim uvjetima što ih je stvarala mađarska premoć. Postao je član ravnateljstva Prve hrvatske štedionice.

Među aristokratima koji su nasuprot tome bili glavni oslon Khuenovu režimu i interesima mađarske premoći i u predratnim godinama, valja spomenuti obitelji Erdödy i Rauch. Hrvatska grana Erdödyjevih imala je grofovski naslov ugarsko-hrvatski i »svetog rimskog carstva« još od 16. stoljeća. Njihovi posjedi zauzimali su 1902. godine o. 20.000 jutara, a pripadao im je i stari grad Varaždin. Sam grof Rudolf Erdödy posjedovao je o. 10.000 jutara. On je bio predsjednik Khuenovih pothvata uperenih protiv uspona domaćega kapitala: Hipotekarne banke i Centralne štedionice u Zagrebu, te magnat Hrvatskog sabora i ugarskog parlamenta. Stjepan Erdödy bio je režimski narodni zastupnik 1892—7. Iako je ta obitelj bila potpuno povezana s interesima mađarske aristokracije, u javnosti im se nije sasvim poricao hrvatski »patriotizam«. Naime, članovi te obitelji bili su ponosni na svoju dugu predaju. Dali su Hrvatskoj u 16. st. dva »junaka« u borbama s Turcima, šest banova (od 16. st. do početka 19. st.) i dva biskupa. No, njihova stoljetna povezanost s hrvatskim prostorom nije u njih dovela do pomaganja domaćih snaga modernizacije. Oni su se uglavnom iskazali samo kao »dobrotvori«, i to više preko svojih ženskih članica, npr. osnivanjem poljoprivredne škole u Vinici i bolnice za tuberkulozu pluća u Novom Marofu.

⁴³ M. Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskoga kruga oko prijestolonasljednika Franza Ferdinanda, Časopis za suvremenu povijest I, 1970, 20, 33.

Za obitelj Rauch od Nyéka ne može se reći da je njihova služba mađarskoj hegemoniji bila nečim ublažena. Oni su 1902. posjedovali o. 8500 jutara. Na njihovom su posjedu bile i termalne kupke Stubičke Toplice. Rauchovi su plemićka obitelj iz 16. st. a barunat su dobili u 18. stoljeću. Barun Levin Rauch bio je onaj ban koji je bezobzirnim mjerama proveo Hrvatsko-ugarsku nagodbu. I njegov sin Pavao postao je hrvatski ban u doba aneksije Bosne i Hercegovine na čelu apsolutističkog režima uperenog protiv Hrvatsko-srpske koalicije.⁴⁴

Obilježja starih, porijeklom hrvatskih, velikaških obitelji vrlo su različita, u širokom rasponu od podupiratelja mađarske hegemonije i bogatih veleposjednika pa sve do obitelji skromnih prihoda, nižih činovnika i pristaša opozicije. Najvećim zemljoposjednicima u Hrvatskoj pripadali su grofovi Pejačević-Virovitički s posjedom od preko 70.000 jutara. Sam grof Theodor Pejačević, hrvatski ban 1903—7, bio je 1902. vlasnik o. 35.000 jutara. Iz virovitičke loze Pejačevića potekli su od 17. st. razni dostojanstvenici feudalne Hrvatske i oficiri.⁴⁵ Kao i u obitelji Rauch, i kod Pejačevića nalazimo oca i sina kao hrvatske banove. Režim bana Ladislava Pejačevića (1880—1883) bio je most između vlade bana Mažuranića, predstavnice hrvatske buržoazije, i Khuenova režima, stražara premoći mađarske aristokracije. Ladislav Pejačević suprotstavljao se pritiscima mađarskih vladajućih faktora koji su kršili odredbe hrvatsko-ugarske nagodbe, da bi naposljetku dao ostavku na banskoj časti. On je već dosta rano počeo sudjelovati u lokalnim ustanovama za akumulaciju domaćega kapitala. Njegov sin Theodor, budimpeštanski doktor prava, počeo je svoju karijeru kao upravni činovnik i postao je veliki župan i naposljetku ban. Pejačevići su karakterističan primjer onih hrvatskih velikaških i plemićkih obitelji koje su svoje interese vezale uz mađarsku zemljoposjedničku aristokraciju (T. Pejačević imao je veliki posjed i u Ugarskoj), ali su se uključili i u tokove modernizacije u Hrvatskoj. Zato je Theodor Pejačević, iako tradicionalno mađaronski aristokrat, mogao biti ban za vrijeme vladavine Hrvatsko-srpske koalicije. Da je uživao povjerenje vodstva Koalicije, pokazuje i njegovo imenovanje za ministra za Hrvatsku i Slavoniju pri ugarskoj vladi 1913. kada je Koalicija ponovno bila pri vlasti. On, a i ostali Pejačevići, bili su ekonomski dosta aktivni i sudjelovali su u osnivanju i djelatnosti raznih novčanih zavoda. Ipak, nisu mogli zadržati sve posjede. Tako je jedan od njih, Pavao, prodao 1902. svoje vlastelinstvo od preko 10.000 jutara jednom od najvećih stranih veleposjednika, grofu Rudolfu Normanu Ehrenfelsu.⁴⁶

Mnoge hrvatske aristokratske obitelji izgubile su svoje veleposjede ili su zadržale samo manje parcele, pa nisu više utjecale na ekonomski i politički život u Hrvatskoj. Neke su obitelji doduše zadržale u svom vlasništvu po-

⁴⁴ Usp. Šidak, Gross, Karaman, Šepić, n. dj., M. Gross, Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine, Istorija XX veka III, 1962, 153—274.

⁴⁵ A. Cuvaj od Carevdara, Grofovi Pejacsevich, njihov rad za kralja i dom, Zagreb 1913.

⁴⁶ Grofovi Rudolf i Gustav Norman naslijedili su i podijelili imanje svoje majke rođene barunice Prandau koja je umrla 1891. Karaman, Valpovačko vlastelinstvo, 89 i d. Prema podacima Krške, Gustav je 1902. imao nešto preko 10.000 jutara a Rudolf preko 28.000. Zaključkom Hrvatskog sabora od 1896. provedena je inartikulacija braće Norman u registar velikaša. Tako su postali virilisti Hrvatskog sabora.

vršinu od 2000 do 3000 jutara, ali podijeljenu među svoje brojne članove. Zbog toga su neki pripadnici iste obitelji sudjelovali u ekonomskoj i finansijskoj djelatnosti, a drugi su ostali s malim imanjem ili bez njega, pa su se morali zadovoljiti razmjerno skromnim činovničkim i drugim zvanjima.

Pojedini aristokrati opredjeljivali su se za režime mađarske hegemonije, ali i za opozicijske grupacije koje su zastupale interese domaćega kapitala. No među velikašima zemljoposjednicima bilo je i slučajeva opredjeljenja za sitnoburžoasku političku struju. Tako je iz redova hrvatskih velikaša potekao jedan od prvaka Stranke prava, barun Đuro Rukavina-Vidovgradski. On je 1902. imao u Hrvatskom Zagorju posjed od oko 750 jutara. Potjecao je iz obitelji ličkoga (krajiškog) vojnog plemstva. Bio je narodni zastupnik Stranke prava u Hrvatskom saboru i predsjednik kluba Stranke kad je ona još djelovala u duhu ideologije Ante Starčevića zahtijevajući samostalnu hrvatsku državu. Štoviše, napustio je stranku 1895. kada je prihvaćen program realizacije hrvatske državnosti u okviru Habsburške Monarhije.⁴⁷

Na kraju valja nešto reći i o malobrojnoj srpskoj aristokraciji. Uz srpske oficire, kojima je dodijeljen barunat, a od kojih je najpoznatiji bio barun Gavro Rodić, namjesnik Dalmacije, valja spomenuti činovničku aristokraciju. Kao primjer može poslužiti slučaj baruna Jovana Živkovića, najprije mađaronskog političara a zatim predstojnika unutrašnjih poslova u vladi bana Mažuranića. On je postigao barunat s visokim odlikovanjem. Nakon svoga umirovljenja povezoao se s pothvatima srpskoga kapitala, pa je bio predsjednik glavne ustanove akumulacije srpskoga kapitala, Srpske banke u Zagrebu.

— . —

Plemstvo se nije uključivalo u nove društvene strukture samo na temelju privilegija o svom porijeklu. Za utjecajnije funkcije koje je ono moglo postići bila je nužna određena naobrazba. Već u feudalno doba, a pogotovu za Marije Terezije, neki su se plemićki sinovi školovali u zagrebačkoj Akademiji i na sveučilištima u Beču i Trnavi odnosno Pešti. Među njima bilo je najviše pravnika koji su se školovali za činovničke položaje, ali i liječnika i drugih stručnjaka. Dakako da su plemićki sinovi često pohađali vojne akademije.

Pripadnici generacije starih i novih plemića, koji su na prijelomu stoljeća bili u zrelih godinama odnosno na vrhuncu svoje karijere, studirali su uglavnom šezdesetih i donekle sedamdesetih godina. Zbog teškog ekonomskog položaja plemića zemljoposjednika nakon 1848. mnoge su plemićke obitelji nastojale da svojim sinovima osiguraju egzistencije neovisne od nesigurnih prihoda s imanja. Tako su se potomci starog plemstva našli u redovima hrvatske inteligencije, a neki su od njih postigli službu ili položaj i izvan Hrvatske.

Svojom kulturnom i političkom djelatnošću hrvatska je inteligencija zastupala interese građanskih i malograđanskih slojeva. Budući da plemstvo na prijelomu stoljeća više nije bilo posebna klasa, a akumulirani kapitali građanstva sve su se više ulagali u kupnju zemljišnih posjeda, interesi sta-

⁴⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Institut za hrvatsku povijest, Monografije 4, Zagreb 1973, 296—9.

rog i novog plemstva i građanstva izjednačili su se, a branile su ih građanske političke grupacije.⁴⁸ Osim toga, plemići su se uključili u razna intelektualna zvanja. Nije dakle bilo uvjeta da intelektualci plemićkog porijekla zastupaju neke posebne plemićke interese. Zato je u procesu stvaranja građanskoga društva i njegove kulture nužno sudjelovala i inteligencija porijeklom iz starih plemićkih obitelji. Plemićkim sinovima u redovima inteligencije preostala je tradicija, ponekad poduprta imetkom, ali su oni postali građanski intelektualci. Novi plemići bili su ionako građanskog porijekla. Nije, dakle, slučaj da mnogi hrvatski intelektualci nisu ni upotrebljavali svoje plemićke naslove i da na staro plemstvo nailazimo u svim profesijama, političkim strujama, institucijama i udruženjima. Ono se također opredjeljivalo za različite ideologije. Prema tome, sudjelovalo je u izgradnji svih mogućih elemenata građanskoga društva. Zato na kraju valja nešto reći o strukturi inteligencije plemićkog porijekla.

Samo malen dio plemića mogao se probiti do vrhunskih činovničkih časti. Sinovi mnogih plemićkih obitelji sa skromnijim приходima studirali su pravo ili polazili visoke tehničke škole u raznim središtima Monarhije. Oni su završavali svoje karijere kao kotarski, sudski, financijski, šumarski činovnici. Neki od njih ipak su uspjeli steći manji imetak sudjelovanjem u lokalnim novčanim zavodima i skromnim poduzećima, ali većina nije pripadala eliti novoga društva i živjela je načinom sitne buržoazije.

Među odvjetnicima nije bilo mnogo starih plemića, ali zato vrlo mnogo novih. Neki stari plemići bili su prvaci opozicije. Matija pl. Mrazović bio je jedan od prvaka Narodne stranke, odnosno Neodvisne narodne stranke, koja se suprotstavila nagodbi u doba njena stvaranja i kasnije mađarskim pritiscima, a zastupala je interese hrvatskoga građanstva. Kratko vrijeme bio je i načelnik Zagreba. Zanimljivo je da je Mrazović bio potomak seljačke plemićke obitelji. Pretežna većina seljačkog plemstva ostala je nakon 1848. u sloju seljaka malih posjednika odnosno u malom građanstvu, i njihovo uzdizanje u građansku elitu već u prvom naraštaju zapravo je rijetkost. Među starim plemićima odvjetnicima nalazio se i Milan pl. Makanec, predstavnik malograđanske opozicije Narodnoj stranci za Mažuranićeva banovanja. Advokat Dragutin pl. Hrvoj, pripadnik obitelji s plemićkim naslovom iz 16. stoljeća, bio je pred prvi svjetski rat prvak Stranke prava pod vodstvom Mile Starčevića.

I kod nekih odvjetnika plemića nalazimo tipične situacije prelaska od mađaronstva i pomaganja režima u opoziciju. Tako je npr. turopoljski plemić Aleksandar pl. Bresztyensky, koji je 1902. posjedovao imanje od o. 100 jutara, bio tajnik bana Levina Raucha, g. 1892. prišao je umjerenoj opoziciji. Zbog toga političkog okreta zamjerio se grofu Khuenu pa je morao napustiti

⁴⁸ Hrvatsko-srpska koalicija sukobila se sa socijaldemokratima zbog štrajkaškog vala među radnicima na veleposjedima 1897. Socijaldemokrati su inače pomagali Koaliciji u njenim političkim borbama jer su u njoj gledali predstavnicu domaće buržoazije koja bi mogla omogućiti ekonomski uspon i industrijalizaciju a time i poboljšanje položaja radnika i zaposlenje za proleterizirane mase. No u tom štrajku Koalicija se pokazala kao izričita braniteljica interesa poslodavaca-veleposjednika protiv poljoprivrednih radnika. M. G r o s s, Socijalna demokracija i politika »novoga kursa«, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 2, 1959, 5—38.

svoj položaj sveučilišnog profesora na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Međutim, Bresztyenszky nije nikad raskrstio sa svojom konzervativnom tradicijom, a bio je i jedan od pokretača klerikalizma na prijelomu stoljeća.

Među tehničkim stručnjacima, inženjerima poljoprivrede, šumarstva, građevinarstva, vodoprivrede i popularizatorima praktičkih tehničkih znanja nalazimo više starih plemića. Bilo ih je također među najuglednijim liječnicima, organizatorima zdravstva i primarnim liječnicima. Broj plemića katoličkih svećenika nije bio velik. Mogla sam registrirati svega nekoliko župnika i kanonika. Očigledno je da plemićko porijeklo nije više imalo ulogu pri imenovanju crkvene hijerarhije. Nekoliko pripadnika starog plemstva možemo naći i među sveučilišnim i srednjoškolskim profesorima. Valja upozoriti na razmjerno velik broj učitelja iz redova starog plemstva, zacijelo iz osiromašenih obitelji. Učitelji su doduše pripadali eliti malih mjesta, a kao odgojitelji imali su značajnu ulogu u oblikovanju političke klime i u mobilizaciji za političke i kulture akcije. No, u nacionalnim razmjerima njihova profesija nije donosila ugled. Skromni prihodi svrstavali su učitelje na samo dno hijerarhije elite u društvu u kojem je prestiž bio uvjetovan veličinom imetka i titulama. Pri tom valja spomenuti da je bilo mnogo učiteljica plemkinja pa i aristokratkinja. Tipični odgoj plemićkih djevojaka (koji se sastojao uglavnom u učenju jezika, klavira i drugih instrumenata, te u osposobljavanju za nadziranje velikih domaćinstava) bio je pogodan za učiteljsko zvanje. Zato nalazimo plemkinje kao učiteljice djece elite npr. učiteljice »glasoviranja«. Međutim one su bile prisutne i u skromnim seoskim osnovnim školama. Vjerojatno je riječ o neudatim ženama bez sredstava.⁴⁹

Valja spomenuti da je udio staroga plemstva u umjetničkom životu bio razmjerno velik. Među njima bilo je književnika, muzičara, pjevača, glumaca, upravnika kazališta, i to ne samo muškaraca nego i žena. Neki su se plemići bavili muzikom, književnošću ili slikarstvom kao »hobijem«.

— . —

Na kraju se neodoljivo pojavljuje pitanje što pojam »plemstvo« uopće znači na početku 20. stoljeća? Jasno je, dakako, da na prijelomu stoljeća plemstvo u sjevernoj Hrvatskoj više nije postojalo kao klasa. Ono nije imalo zasebnu ekonomsku podlogu niti određeni odnos prema drugim društvenim klasama i slojevima. Njegov ekonomski i društveni položaj bio je isti kao i u određenih slojeva i profesionalnih grupa u građanstvu. Plemstvo, dakle, ne možemo smatrati slojem unutar građanske klase jer je ono pripadalo svima slojevima građanstva. Teško je također proglasiti plemstvo na početku 20. stoljeća nekom zajednicom mentaliteta. Zacijelo je u dijelu plemstva feudalna tradicija još uvijek oblikovala različite norme vrednovanja i ponašanja. Novo plemstvo i bogatije građanstvo oponašalo je način života i ponašanje staroga plemstva. Ono se pokušavalo prilagoditi određenim tradicijama nekadašnjega feudalnoga društva koje su bile nužno potrebne vrhovima Habsburške Monarhije za održavanje njihova sustava vladanja. Čim plemstvo više nije bilo zasebna klasa, a uz to je prestala i sustavna zajednica interesa

⁴⁹ Na prijelomu stoljeća sve je više žena nalazilo činovnički posao na poštama i bankama. I među njima je bilo plemkinja.

s režimom mađarske hegemonije, plemićki naslov sam po sebi nije više davao pojedincima nikakvu moć. Plemićka titula bila je samo potvrda da se netko nalazi na vrhu društvene ljestvice. Zato su mnogi novi bogataši težili za plemićkim naslovom kao neophodnom legitimacijom svoga društvenog uspona. No onom starom plemstvu koje se nalazilo u redovima sitne buržoazije, plemićka titula više nije služila ničemu. Preostaje, dakako, nekoliko porodica strane aristokracije koja je imala najveća imanja u sjevernoj Hrvatskoj, ali ona nije pripadala hrvatskom društvu. Njihova klasna pripadnost mora se utvrditi unutar strukture mađarskog i austrijsko-njemačkog društva.

Na pitanje o kvantitativnom udjelu plemstva u novoj eliti može se odgovoriti samo približno. Na prijelomu stoljeća niklo je u sjevernoj Hrvatskoj samo sitnoburžoasko-seljačko društvo sa strukturalnim elementima buržoasko-industrijskoga društva. Budući da je vertikalna mobilnost iz sitne buržoazije u buržoaziju bila znatno otežana, broj pripadnika produktivnoga građanstva i njegove inteligencije bio je vrlo malen. U toj vrhuški skromnog opsega brojčani je udio plemstva bio gotovo neznatan. Ako u »plemstvo« ubrojimo i sve nove plemiće, udio plemstva u novoj eliti zacijelo ne iznosi niti 5%/o.⁵⁰

Mnogi su upitnici nužni u vezi s istraživačkim pitanjem koje u hrvatskoj historiografiji još nije bilo postavljeno. Nadam se da sam ipak pružila dovoljno obavijesti o fazama procesa nastajanja nove elite u Hrvatskoj s obzirom na staro i novo plemstvo kao dio njezinih podstruktura. Možda će te informacije poslužiti kao gradivo za buduće produbljenije istraživanje društvenog ustrojstva u Hrvatskoj uz pomoć izrade serija i njihove kvantitativne analize.

Zusammenfassung

DIE LAGE DES ADELS IN DER STRUKTUR DER ELITE IN NORDKROATIEN ENDE DES 19. UND ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Einleitend bespricht die Vf. die Struktur des traditionellen und »neuen« Adels seit dem Ende des 18. Jhs und versucht festzustellen, wie und inwieweit sich jener Teil des Adels, der sich auch nach 1848 als Elite erhalten hatte, mit dem reicheren Bürgertum zu einer Oberschicht verbinden konnte. Sie widmet ihre Aufmerksamkeit den Hindernissen, die sich dieser Entwicklung entgegenstellten. Die wirtschaftlich-sozialen Strukturen in Kroatien ermöglichten nur eine sehr langsame Modernisie-

⁵⁰ Do toga zaključka došla sam upotrebom »Imenika dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije«. Broj plemića, dakako, nije svake godine bio jednak. Udio plemstva među registriranim činovnicima imao je trend opadanja jer je birokracija rasla brže od novog plemstva. U prosjeku broj plemića nije prelazio o. 3% od ukupno registriranih pojedinaca. No, u »Imeniku« svi plemići nisu iskazani sa svojim plemićkim titulama. Moram zato pretpostaviti da ima još ličnosti koje bi valjalo ubrojiti u plemiće. Osim toga ne postoje serije bogatih poduzetnika, trgovaca i bankara. Uzmemo li dakle u obzir nepoznate plemiće-činovnike i plemiće-poduzetnike, možemo pretpostaviti da udio starih i novih plemića u eliti iznosi do 5%. Udio plemstva u cjelokupnom građanstvu je mnogo veći, jer su stari plemići pripadali i malograđanskim slojevima. U ovoj raspravi nisam mogla rješavati taj problem; ograničila sam se samo na vrh društvene ljestvice, tj. na elitu.

rung, so dass kein wirtschaftlich stärkeres Bürgertum entstehen konnte. Die Entwicklung dieses Bürgertums wurde auch durch den politischen Druck der ungarischen Aristokratie gehemmt, die durch den ungarisch-kroatischen Ausgleich die Macht in Kroatien innehatte. Die ungarische Regierung versuchte daher, dem Adel wirtschaftliche Möglichkeiten zu sichern, um ihn davon abzuhalten, an den wirtschaftlichen Unternehmungen des kroatischen Bürgertums teilzunehmen. Auf diesem Prinzip gründete sich das Regime des Banus Khuen-Héderváry.

In den neunziger Jahren kam es dennoch zu einem relativen wirtschaftlichen Aufstieg des Bürgertums, der einen Umschwung in der Haltung jenes Adels hervorrief, welcher vorher keine Beziehungen zum Bürgertum hatte. Dieser Adel erkannte, dass er sein Vermögen mit grösserer Sicherheit im gemeinsamen Unternehmen mit den Bürgerlichen vermehren könnte, als nur in der Abhängigkeit vom guten Willen der Regierung. Die Strukturelemente der Verbürgerlichung des Adels hatten sich bis zum Anfang des 20. Jhs schon völlig herausgebildet, und zwar auf wirtschaftlichem Gebiet und in der Rolle des Adels in der politischen Opposition und der bürgerlichen Kultur.

Die Vf. untersucht, wie dieser Prozess verschiedene Teile des Adels umfasste: zuerst den »neuen« Adel, der aus dem Bürgertum entstanden war, und zuletzt auch einen grossen Teil des »neuen« Beamtenadels, der nach dem Ausgleich den, für die ungarische Macht gefährlichen Aufschwung des Bürgertums mit politischen Mitteln zu verhindern hatte. Ausgenommen aus dem Entstehungsprozess der adelig-bürgerlichen Interessengemeinschaft war nur die fremde Aristokratie, die die Einkommen ihrer Güter ausschliesslich in anderen Teilen der Monarchie investierte. Die Vf. befasst sich auch mit der Struktur des adeligen und bürgerlichen Grundbesitzes.

Abschliessend stellt die Vf. fest, dass der Adel am Anfang des 20. Jhs keine Klasse mehr war. Seine wirtschaftliche und gesellschaftliche Lage war die gleiche wie bei verschiedenen Schichten und professionellen Gruppen des Bürgertums. Der Adel gehörte allen Schichten des Bürgertums und des Kleinbürgertums an. Der Adelstitel ermöglichte Macht nur dann, wenn er mit grösserem Reichtum verbunden war. Im Durchschnitt war er nur noch ein Status-Symbol für die Zugehörigkeit zu den Spitzen der gesellschaftlichen Hierarchie, für die kleinbürgerlichen Adelsfamilien aber nicht einmal das.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXXI—XXXII

1978—1979

Redakcijski odbor:

IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE
ZAGREB